

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО
САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. К. Міхеєв

Питання про ступінь розвитку ремісничого виробництва салтівської культури давно привертає увагу дослідників. Інтерес до нього цілком зрозумілий, бо ремісниче виробництво було складовою і невід'ємною частиною господарства стародавніх «салтівців». Витонченість, стандартність форм і масовість салтівського інвентаря завжди вражали уяву дослідників. Тому вже в роботах В. О. Бабенка та О. С. Федоровського відзначалась висока техніка металообробного виробництва¹. В результаті останніх досліджень, проведених Б. А. Шрамком та І. І. Ляпушкіним, була встановлена наявність у стародавньому салтівському суспільстві спеціалістів-ремесників, які виплавляли й обробляли метали². Проте, як справедливо зазначив І. І. Ляпушкін, ми ще не маємо достатньої кількості фактів, щоб зробити висновок про ступінь розвитку металообробного виробництва. З певністю можна говорити про те, що лише «ковальське діло було самостійною, відособленою галуззю господарської діяльності—ремеслом»³.

Археологічні розкопки останніх років, проведені в басейні Дону та Сіверського Дінця С. О. Плетньовою і Д. Т. Березовцем, дали багато цінного матеріалу для додаткової характеристики ремісничого виробництва салтівської культури⁴. Шкода тільки, що цей матеріал досі не опублікований повністю.

У цій статті коротко характеризується зняття праці металообробного й деревообробного виробництва, знайдене тільки в одному районі салтівської культури — в басейні Сіверського Дінця. Багато з них виявлено під час розкопок поселення біля с. Маяки Слов'янського району Донецької області експедицією Харківського університету в 1963—1964 роках.

Цілком очевидно, що металообробне та інші ремесла, зв'язані із застосуванням залізних знарядь, значною мірою залежать від тієї сировинної бази, яка є їх основою, і від знання металургійної справи. Чи є відомості, які дають підставу говорити, що стародавнє салтівське населення басейну Сів. Дінця знало виплавку заліза? Слід сказати, що таких відомостей мало, але вони є. Залишки металургійного, виробництва у ви-

¹ В. А. Бабенко. Памятники хазарской культуры на юге России. Труды ХУ АС, т. I, М., 1914, стор. 441; А. С. Федоровский. В. Салтовский камерный могильник VIII—X в. Вестник Харьковского истор.-филолог. общества, вып. 3, Харьков, 1913, стор. 14.

² Б. А. Шрамко. Орудия производства и оружие салтовской культуры. Пятая студенческая научная конференция, посвященная XI съезду ВЛКСМ. Тезисы докладов, Харьков, 1949, стор. 126; Він же. Древности Северного Донца. Изд-во ХГУ, Харьков, 1962, стор. 273.

³ І. І. Ляпушкін. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 131—132.

⁴ Автор дякує С. О. Плетньовій і Д. Т. Березовцю, які дали йому можливість ознайомитися з матеріалами цих досліджень.

гляді залізного шлаку і криць вагою 520 і 560 грамів виявлено в 1948 році під час розкопок В. Салтівського городища і селища «Б»¹. Значна вага шлаку вказує на те, що він має великий процент заліза і був одержаний в сиродутому горні. Залишки залізоплавильних печей, в яких знайдено непроковані криці, шлак і оплавлену глину, відомі на селищі № 1 біля Вовчанського городища. На селищі № 2 біля того ж городища є великі відклади залізного шлаку². У цьому районі зафіксовано наявність болотної, озерної і дернової руди³, яка, починаючи з раннього залізного віку, була основною сировиною для сиродутого виробництва заліза і не втратила свого промислового значення аж до XVII—XVIII ст.⁴, а в кустарній промисловості деяких районів використовувалася до кінця XIX ст.⁵.

Імовірним місцем добування залізної руди і одержання з неї заліза в салтівській час була балка Городна біля с. Городища Луганської області. Це стародавній металургійний центр, де бурі й охристі залізники розроблялися, очевидно, з скіфського часу⁶. Наявність селищ скіфського часу й салтівської культури по схилах балки Городної, де умови життя не дуже сприятливі, була, безперечно, викликана потребою населення цих поселень добувати і плавити залізну руду, яка виходить тут на поверхню і тому легко добувається⁷. Цікаво відзначити, що салтівська кераміка, знайдена на даному селищі і на селищах біля Вовчанського городища, містить у тісті домішку залізного шлаку, а в городищенській кераміці є ще й домішка руди⁸.

Під час розкопок біля с. Маяки в 1964 р. на східному схилі поселення в шарі чорнозему виявлено пляму діаметром 85—90 см, яка складалася з деревного вугілля. Під нею були дві площадки дуже обпаленої глини розміром 30×30 і 40×45 см. Глина обпалена до глибини 6—8 см. У невеликому заглибленні однієї з площадок лежав кусок залізного шлаку вагою 0,5 кг. Глибина залягання площадок різна, бо вони розміщені на схилі. У західній частині вона дорівнює 50—55 см, у східній — 10—15 см. Через те що ця споруда погано збереглася, важко визначити її призначення. Можливо, це зруйноване металургійне горно. На південно-східній околиці укріпленої частини цього ж поселення, на поверхні крейдяних відкладів виявлено залізні конкреції типу сидеритових руд⁹. Сидеритові руди є цінною металургійною сировиною, їх звичайно супроводить бурий залізняк, який частково виник в результаті окислення цих руд¹⁰. У згаданому районі такі руди — не виняток, проте значних по-

¹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца..., стор. 273.

² Н. Т. Евстропов. Городище и селище возле города Волчанска. СА, № 4, 1958, стор. 204—205.

³ Н. Т. Евстропов. Городище и селище..., стор. 206.

⁴ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 123; А. А. Козин. История открытий рудных месторождений в России. М., 1961, стор. 828.

⁵ Див., напр., Н. Р. Левинсон, Н. А. Мясоедова. Материальная культура русского севера в конце XIX — начале XX века. Труды ГИМ, вып. XXIII, М., 1953, стор. 116.

⁶ Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии. ҚСНИМК, вып. 91. М., 1962, стор. 72—75.

⁷ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца..., стор. 135.

⁸ Б. А. Шрамко. Кераміка салтівської культури. Учені записки ХДУ. Труды історичного факультету, т. 7, Харків, 1959, стор. 262—263.

⁹ Визначення руди зробив зав. мінералогічним музеєм Харківського університету Д. П. Шапошников.

¹⁰ А. Г. Бетехтин. Минералогия. М., 1950, стор. 516.

кладів тут немає¹. Користувалися салтівські металурги цією рудою, чи завозили її з інших місць, цього ми зараз сказати не можемо. Єдиним вірогідним свідченням того, що мешканці даного поселення вміли виплавляти залізо, є знайдені тут куски металургійного шлаку.

Наведених даних, однак, недосить для висновків про характер металургійного виробництва салтівської культури. Можна лише відзначити, що в басейні Сів. Дінця є сировинні ресурси залізних руд, які дають нам право визначити існування в давнину місцевої металургії заліза. Отже, вказані місця залізоплавильного виробництва досліджені ще недостатньо, а тому ми не маємо повного уявлення ні про конструкцію горнів, ні про їх потенціальні можливості.

Звернімося тепер до знарядь праці металообробного виробництва. Інструмент для обробки металів, знайдений на салтівських поселеннях басейну Сів. Дінця, порівняно нечисленний: ковальські кліщі, ковадла, молоточок, зубило, ножиці для різання металу та затискний пінцет.

Рис. 1. Ковальські кліщі. Селище Петрівське.

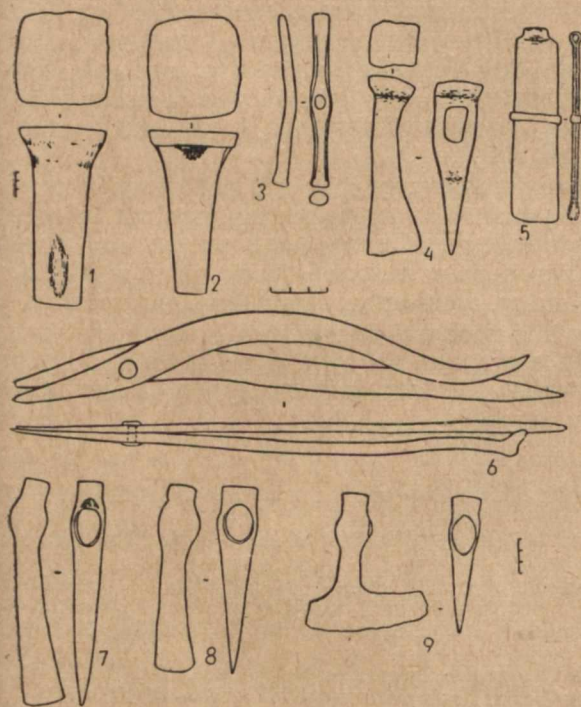

Рис. 2. Металообробне знаряддя та сокири: 1, 3—9 — поселення Маяки; 2 — Мохначанське городище.

Кліщі. Знайдені в одному примірнику М. В. Сибільовим на поселенні біля с. Петрівського Харківської області². Це шарнірні кліщі з довгими паралельними губами (рис. 1). Аналогічні кліщі добуто в похованні майстра-коваля IX ст. з Плесінського могильника³ і в комплексі, датованому кінцем VII ст. н. е., на території Швеції⁴.

Ковадла. Відома у двох примірниках. Одну з них знайдено на Маяцькому поселенні в шарі, датованому абасидським диргемом 800—801 рр.⁵ Вона виготовлена з прямокутного куска заліза, квадратного в перерізі, довжиною 18 см. Один кінець ковадла розширений і утворює лице роз-

¹ А. С. Федоровский. Геологический очерк Харьковской губернии, Харьков, 1918, стор. 36.

² Н. В. Сибилев. Древности Изюмщины, вып. 1. Изюм, 1926, табл. XXXVII, 5.

³ В. А. Оборин. Камская археологическая экспедиция. Археология и этнография Башкирии, т. II. Уфа, 1964, стор. 203—205, рис. 2, 1.

⁴ Н. Ohlha ver. Der germanische Schmied und sein Werkzeug. Bd. 2, Leipzig, 1939, стор. 134, рис. 25,4 і 54.

⁵ Користуюсь нагодою подякувати А. А. Бикову за визначення цього диргема.

міром 9,8×11,3 см. Вага ковадли — 5 кг 650 г (рис. 2, 1). Ця ковадла була призначена для ковальських робіт. Ковальські ковадли такої форми з'являються вже в епоху латен. Одну таку ковадлу знайдено на поселенні Галіш-Ловачка, яке датовано III—I ст. до н. е.¹ Другу знайдено разом з ковальськими кліщами в похованні з трупоспаленням ранньоримського часу на території Польщі². Серед матеріалів пізніших часів слід відзначити ковадлу, добуту на городищі Екімауці (кінець IX — перша половина XI ст.)³. Ковадло з Маяцького поселення не єдина серед знахідок салтівської культури. Аналогічний тип ковадли виявила С. О. Плетньова на Правобережному Цимлянському городищі⁴.

Друге ковадло викопано на Мохначському городищі Зміївського району Харківської області⁵. Воно має форму чотиригранної зрізаної піраміди висотою 8,25 см. Розміри поверхні лиця — 5,28×5,04 см. Вага — 375 г (рис. 2, 2). Пірамідальні ковадла приблизно такого ж розміру й ваги прийнято розглядати як інструмент ювеліра і слюсаря⁶.

Молотки. Невеликий, злегка зігнутий молоточок з двома ударними площинами знайдено на Маяцькому поселенні в 1964 р. Одна з ударних площин має в плані форму овала, друга — ребриста. Довжина молоточка — 8,9 см, вага 30 г (рис. 2, 3). Сумнівно, щоб цей молоточок виконував функції ручника, тобто служив майстрові не тільки для показу молотобійцеві місця, куди бити молотом, а й сам використовувався для кування дрібних виробів⁷.

Імовірноше, що це був ювелірний інструмент для роботи по м'якому металу, чому не суперечать і умови його знаходження, про що скажемо далі. Подібні молоточки своєю формою мало відрізнялися від деяких молоточків-ручників, хоча більші за розміром⁸. Молоточки ж, близькі за формою і розміром маяцькому, вживалися протягом довгого часу — від латена до середньовіччя⁹. У каталозі виставки XII Археологічного з'їзду згадується половинка залізного молотка з втулкою і деревом у ній. Через те, що предмет погано зберігся, важко сказати, чи це уламок молотка, чи обух сокири¹⁰.

¹ В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка. Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 138—139, табл. 11, 15.

² Z otchłani wieków. Wrocław—Poznań, rok XXIV, styczeń—luty, 1958, zeszyt 1, стор. 43, рис. 2.

³ Г. Б. Федоров. Городище Екімауці. КСИИМК, вып. 1, стор. 110, рис. 51, 6.

⁴ С. А. Плетнева. Отчет о работе Донецкой экспедиции Гос. Эрмитажа на Правобережном Цимлянском городище в 1958 г. Архив ИА АН СССР. Р—I, № 1742Б, рис. 115.

⁵ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца..., стор. 304, рис. 120, 13.

⁶ В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка..., стор. 105, табл. 2, 13, 17.

⁷ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. МИА, № 32, М., 1953, стор. 57, 128, рис. 99, 12.

⁸ В. П. Волковицкий. Кузнечное дело (ручная ковка). Харьков, 1927, стор. 51.

⁹ В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка..., стор. 107, табл. II, 6; Б. А. Колчин. Черная металлургия..., стор. 60, рис. 18, 4; С. С. Сорокин. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. МИА, № 75, М.—Л., 1959, стор. 153, рис. 8, 7; Н. Ohlhaver. Der germanische Schmied und sein Werkzeug, стор. 45, рис. 14, 1, 3; стор. 172, рис. 58.

¹⁰ V. Pârvan. Getica. București, 1926, стор. 487, рис. 331, 9; В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка, стор. 105—107, табл. II, 3, 4; Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R., vol. 1, 1953, стор. 306, рис. 92, 7; Б. А. Колчин. Черная металлургия..., стор. 128, рис. 99, 2; железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. МИА, № 65, М., 1959, стор. 21, рис. 7, 23.

¹¹ Каталог выставки XII Археологического съезда. Харьков, 1902, стор. 139, № 336.

Зубило. Таким інструментом могла, мабуть, бути невелика сокирка, знайдена на поселенні біля с. Маяки. Довжина її — 9,2 см, ширина леза — 2,9 см. У торці вона має форму клика. Обух квадратний в розрізі, плоский, розплющений. Отвір для держака трапецієвидної форми. Кут леза — 23°. Біля вушок сокирка злегка деформована від частого й великого навантаження (рис. 2, 4). Можливо, нею, як ковальським зубилом, рубали гарячий метал.

Ножиці для різання металу. Знайдені на поселенні біля с. Маяки в одному екземплярі. Складаються з двох клинків, з'єднаних шарніром. Ручка одного клинка, щоб зручніше працювати, зігнута і має шип для обмеження ходу. Довжина ножиць — 29 см (рис. 2, 6). Ножиці для різання металу були поширені в епоху раннього середньовіччя. Подібні ножиці, виявлені на території Данії і Норвегії, датуються IX ст. н. е.¹ Серед Салтівського археологічного матеріалу такі ножиці знайдено на Правобережному Цимлянському городищі. Вони відрізняються від маяцьких конструкцією ручки одного з клинків, яка має інший вигин і сплющена в місці захвату її рукою².

Затискний пінцет. Ювелірний затискний пінцет знайдено в одному екземплярі на Маяцькому поселенні. Виготовлений він із залізної зігнутої вдвоє пластини і має рухомий хомутик для затискування виготовлюваного предмета в зігнутих губах (рис. 2, 5)³.

З розглянутих знарядь праці металообробного виробництва ювелірний пінцет, ножиці для різання металу й молоточки знайдено на дні одного з розкопаних у 1964 р. лохів Маяцького поселення разом із знаряддям сільського господарства, бортиком бронзового казана та іншим інструментом. Знахідка разом з ювелірним інструментом уламка казана не випадкова. Він міг бути півфабрикатом для невеликих виробів з бронзи. Отже, склад предметів, знайдених в одному комплексі, може свідчити про те, що лох належав ремісникові-ювелірові.

Розглянемо знаряддя праці деревообробного виробництва: сокири, долота, стамески, сверла й тесло.

Сокири. Залізні сокири господарського призначення відомі в трьох екземплярах. Всі вони походять із скарбу, знайденого на селищі біля с. Маяки в 1963 р. Скарб датується першою половиною X ст. н. е. Серед сокир виділяються два типи. До першого типу належать дві масивні вузьколезі сокири завдовжки 19,7 і 24 см (рис. 2, 7, 8). Вага їх відповідно 830 г і 1 кг 30 г. Клиноподібні вузьколезі сокири цього типу були поширені у другій половині I тисячоліття н. е.⁴ Сокира другого типу має широкє, відтягнутє на обидва боки лезо. Довжина її — 14,8 см,

¹ Н. Ohlhaвер. Der germanische Schmied..., стор. 130—131, табл. 16, 10, стор. 162, табл. 40, 8; 17, 1.

² Аналогічні ювелірні пінцети знайдено в Новгороді. Див. Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло..., стор. 21, рис. 7, 10.

³ С. А. Плетнева. Отчет о работе Донецкой экспедиции Гос. Эрмитажа на Правобережном Цимлянском городище в 1958 году. Архив ИА АН СССР, Р-1, № 17426, рис. 115; М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 319.

⁴ Див., наприклад, «Материалы по истории Мордвы VIII—XI вв.». Моршанск, 1952, стор. 41, табл. XI, 4, XI, 2, XXVII, 7; Б. И. и В. И. Ханенко. ДП, вып. II, К., 1899, стор. 18, табл. V, 134, 136; Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясминь. МИА, № 108, М., 1963, стор. 184, рис. 20, 4; Т. Н. Никольская. Культура племен бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э. МИА, № 72, М., 1959, стор. 72, рис. 25, 11; А. Милчев. Проучивания на раннеславянската культура в Болгария и на Плиска през последните два десет години. Археология, София, 1963, кн. 3, стор. 26, рис. 2; В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, стор. 78, рис. 21, 30.

вага — 570 г (рис. 2, 9). Сокири аналогічного типу відомі на території СРСР, Болгарії та Угорщини в пам'ятниках VII—X ст.¹

Долота. Знайдені на Маяцькому поселенні в чотирьох екземплярах. Всі належать до типу втулочних і за формою леза поділяються на два варіанти. До першого варіанту слід віднести невеликі долота з трикутним у плані лезом. Довжина їх 12,4—14,8 см (рис. 3, 1, 2). Подібне

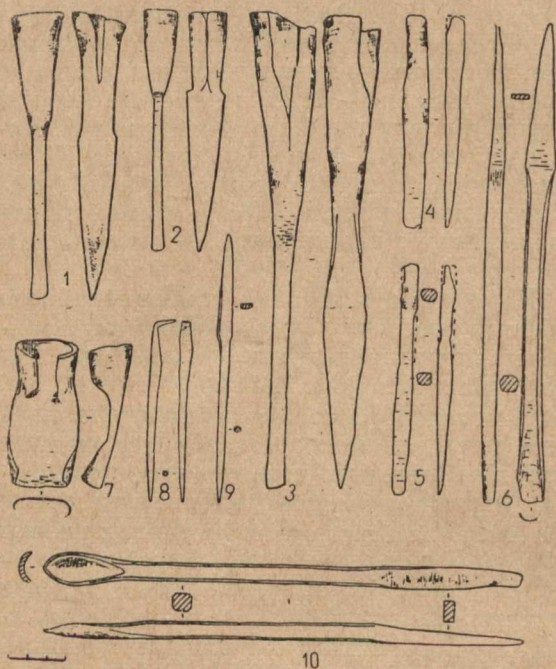

Рис. 3. Знаряддя обробки дерева і шила з поселення Маяки.

долото знайшов І. І. Ляпушкін на Правобережному Цимлянському городищі². Другий варіант — масивне долото, втулка якого плавно переходить у списовидне лезо. Довжина долота — 24,4 см (рис. 3, 3). Такі долота знайдено біля с. Бахмутина, недалеко від м. Уфі³, і на території Угорщини⁴. Долота обох варіантів цього типу призначалися для видовбування в дереві глибоких і вузьких отворів і завдяки такій конструкції були розраховані на виламування деревини по ходу волокон. Про це свідчить деформація втулок деяких доліт в бік одного з ребер робочої частини леза. Самі леза теж деформовані.

Стамески. Знайдені три екземпляри. Належать до різних типів. Дві виготовлені з суцільного залізного стержня і мають

свальний в перерізі держак. Лезо плоске, шириною близько 1 см. Довжина стамесок — 11,2 і 12 см. Інструмент деформований (рис. 3, 4, 5). Третя стамеска пристосована для насадки на неї дерев'яної рукоятки. Її робочий кінець виготовлено у формі жолоба. Довжина інструмента — 25 см (рис. 3, 6)⁵.

Свердла. У вигляді довгих стержнів з перовидною робочою частиною і розплющеним черешком для насадки дерев'яної рукоятки знайдено в трьох екземплярах на поселенні біля с. Маяки. Довжина найбільшого з них 25 см. Діаметр отвору, зробленого таким свердлом, дорівнював 1,5 см (рис. 3, 10). Два інших свердла виготовлені з тонших стержнів круглого перерізу. Довжина їх 15 і 17,8 см. Робочі кінці обох екзем-

¹ Б. И. и В. И. Ханенко. ДП, стор. 18, табл. V, 132; А. Милчев. Проучивания на раннославянската култура..., стор. 26, рис. 2; I. Hampel. Alterthümer des Frühen mittelalters in Ungarn. Bd. I, Braunschweig, 1905, стор. 87, рис. 104.

² И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры, стор. 121, рис. 14.

³ Розкопки В. В. Гольмстен. Колекція ГІМ, експозиція, вітрина «Угрофинские племена в I тысячелетии н. э.».

⁴ I. Hampel. Alterthümer des Frühen mittelalters..., III, табл. 85, рис. 15.

⁵ Стамеску знайдено на поселенні біля с. Маяки в 1936 році. Зберігається в До-нецькому краєзнавчому музеї.

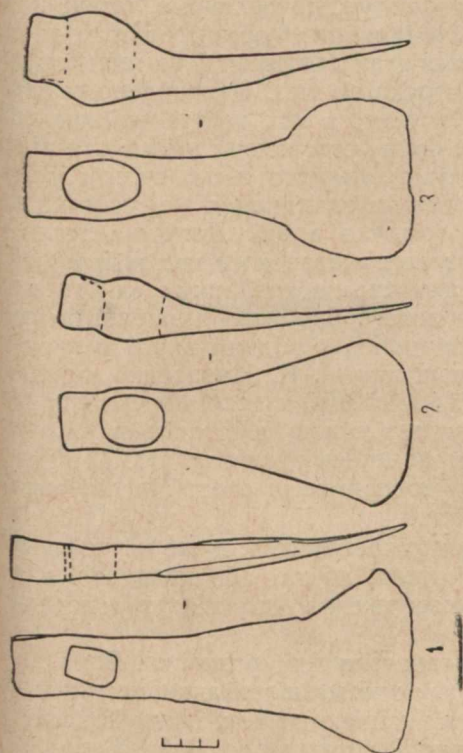

Рис. 5. Тесла. Поселення Маяки.

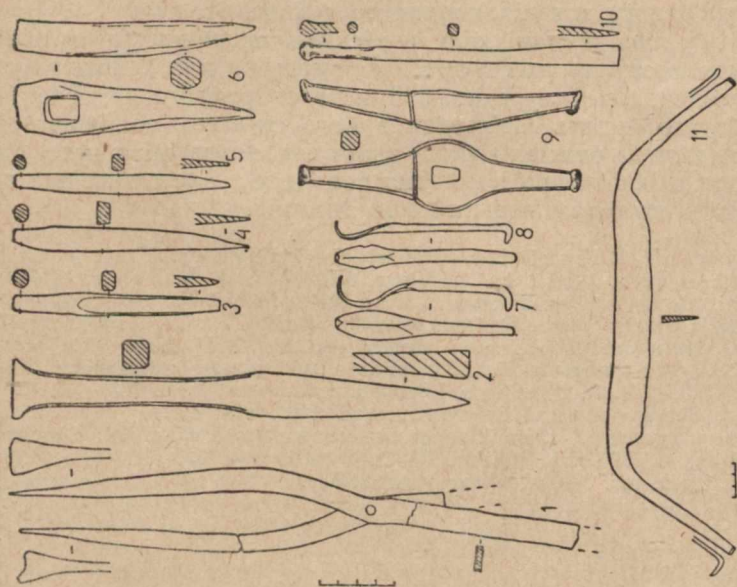

Рис. 4. Різноманітне ремісниче знаряддя з поселення Маяки.

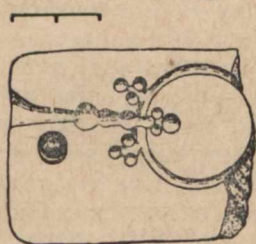

Рис. 6. Ливарна формочка. Поселення Маяки.

плярів частково зламани. Залізні перовидні свердла не раз знаходились у археологічних пам'ятниках різних культур, починаючи з латена¹.

Тесло. Представлене одним екземпляром. Формою подібне до тесел-мотижок, добре відомих серед пам'яток салтівської та інших культур. Проте вони відрізняються конструкцією лез. У знайденому теслі лезо не відокремлене уступами від втулки, а має поступовий перехід. Робоча частина леза загнута з обох боків, створюючи крила для відсікання волокон деревини. Конічна втулка замкнута сильніше, ніж у звичайних теслах-мотижках, і розрахована на заклинення тієї частини дерев'яної колінчастої рукоятки, яка входила в неї. Довжина тесла — 7,5 см (рис. 3, 7). Виникнення такого спеціалізованого інструменту треба, очевидно, зв'язувати з дальшим розвитком звичайних тесел-мотижок.

Побічним свідченням того, що в деревообробному виробництві салтівської культури використовувалися пилки, є мідний виріб у вигляді пилочки в рукоятці з двох половинок, яку Н. Є. Макаренко придбав у селян В. Салтова серед речей із зруйнованої катакомби². Насправді цей виріб складається з двох пилок, що вільно обертаються на шарнірі і мають тупі зубці³. Можливо, це якась туалетна річ, але вона, безумовно, свідчить про наявність у господарстві салтівців справжніх пилок, форма яких поки що невідома.

Інструмент, який представляє інші виробництва, дуже нечисленний. Серед нього слід відзначити залізні шила, круглі або квадратні в перерізі, з плоским кінцем для насадження дерев'яного держака (рис. 3, 8, 9).

У 1965 р. на поселенні Маяки проведено нові розкопки. Вони дали значний і цікавий матеріал, який не було можливості використати в даній статті. Тому ми обмежуємося публікацією деяких інструментів, інтерпретація яких буде дана в наступній статті (рис. 4, 5). Серед них є такі, які знайдено на Сів. Дінці вперше. До них насамперед треба віднести кам'яну форму для відливання серг (рис. 6).

Наведені у статті дані про ремісниче виробництво салтівської культури підтверджують раніш зроблені висновки про наявність у салтівського населення металургійного й металообробного ремесла.

Проте багато питань, зв'язаних з його оцінкою, залишається ще неясними. Знайдені спеціалізовані знаряддя деревообробного виробництва можуть свідчити про існування ремісників, але самих цих даних мало для остаточного розв'язання цього питання.

¹ Див., напр., I. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, II, Paris, 1913, стор. 1376, рис. 609, 16, 17; В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга. МИА, № 116, М., стор. 219, рис. 4, 18; I. Piaskowski. Matoloznawcze badania narzedzi rolniczych z Toporowa, pow. Wielun i radowic, pow. Kolisz. PMMAE, seria archeologiczna, № 11, Łódź, 1964, стор. 210, рис. 1, 8; М. Ю. Брайчевский. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 179, рис. 48, 3, 4; Б. А. Колчин. Черная металлургия, стор. 130, рис. 87, 5—7; Н. Ohlhafer. Der germanische Schmied..., стор. 128, табл. 15.

² Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губ. в 1905 г. ИАК, вып. 19. Спб., 1906, стор. 141—142, рис. 31.

³ Колекція ДІМ, інв. № 44159, планшет 81/59а.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ «БРОНЗОВИХ» ПРИКРАС З МОГИЛЬНИКА II—IV ст. н. е. БІЛЯ РАДГОСПУ «СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ»

В. І. Кадеєв, Л. О. Солнцев, Л. Д. Фомін

У могильниках перших століть н. е. південно-західного Криму завжди знаходять багато різноманітних «бронзових» прикрас: фібул, браслетів, перснів, кілець тощо. При цьому зразу можна помітити схожість їх, хоча походять вони з різних могильників, значно віддалених один від одного¹.

Велика кількість «бронзових» предметів при відсутності в Криму власної сировинної бази, схожість між собою являють значний інтерес з точки зору їх походження. Чималий інтерес викликає технологія «бронзових» прикрас, бо навіть візуальне вивчення їх показує, що не всі вони зроблені з бронзи. Це дає підстави гадати про використання різних сплавів і різноманітної технології їх виготовлення. Однак через відсутність спеціальних досліджень розв'язати ці питання було неможливо.

В даній статті ми поставили перед собою завдання на основі спектральних та металографічних досліджень «бронзових» предметів, які походять з могильника II—IV ст. н. е. біля радгоспу «Севастопольський» — одного з найбільших могильників південно-західного Криму², — вивчити хімічний склад і технологію виготовлення найбільш поширених прикрас³. Досліджувалися фібули, браслети, перстень, кільце і дзвоник (рис. 1, 1—12). Спектральне вивчення провадилося щоб з'ясувати хімічний склад, а металографічне — щоб визначити характер технології і послідовність обробки⁴.

¹ Див. Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. Археологія, т. XV, Київ, 1963; В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник. АП УРСР, т. XIII, Київ, 1963; Н. А. Богданова, И. И. Гушина. Раскопки могильников первых веков н. э. в юго-западном Крыму в 1960—1961 гг. СА, № 1, 1964; В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя Скифского. Сб. «История и археология древнего Крыма». Киев, 1957; Н. М. Печенкин. Раскопки в окрестностях Севастополя. ИТУАК, вып. 38, Симферополь, 1905.

² Могильник біля радгоспу «Севастопольський» (раніше він називався радгосп № 10) розташований на правому березі річки Чорної, на південь від Інкермана. Досліджує його з 1954 року С. Ф. Стржелецький, однак матеріали розкопок ще не опубліковані. Користуючись нагодою, автори статті висловлюють глибоку подяку С. Ф. Стржелецькому за надані для аналізу зразки.

³ Ця публікація є першою з серії робіт по вивченню металевих виробів з могильників південно-західного Криму, які, на думку авторів, дозволять розв'язати питання про походження цих предметів і з'ясувати специфіку технології виробництва в окремих районах в разі наявності місцевого ремесла.

⁴ Спектральні й металографічні дослідження провадили в Лабораторії зварювання і випробування металів тресту ТЕМ кандидат технічних наук Л. О. Солнцев, інж. Л. Д. Фомін і Р. Б. Степанська.

Спектральний аналіз виконувався за допомогою спектрографа ІСП-28. Джерело світла — конденсована іскра. Сила струму — 2 а, напруга — 220 в, ширина щілини — 0,025 мм. Для аналізу висвердлювали з виробу, поверхня якого перед цим зачищалася, наважку в 0,2—0,3 г і спалювали її в графітовому стаканчику з внутрішнім діаметром 2 мм. В окремих випадках, коли наважку взяти було неможливо, одним з електродів ставала зачищена поверхня самого виробу. Час експозиції — 30 сек. Розшифровувалися спектрограми за допомогою спектропроектора ДСП-1.

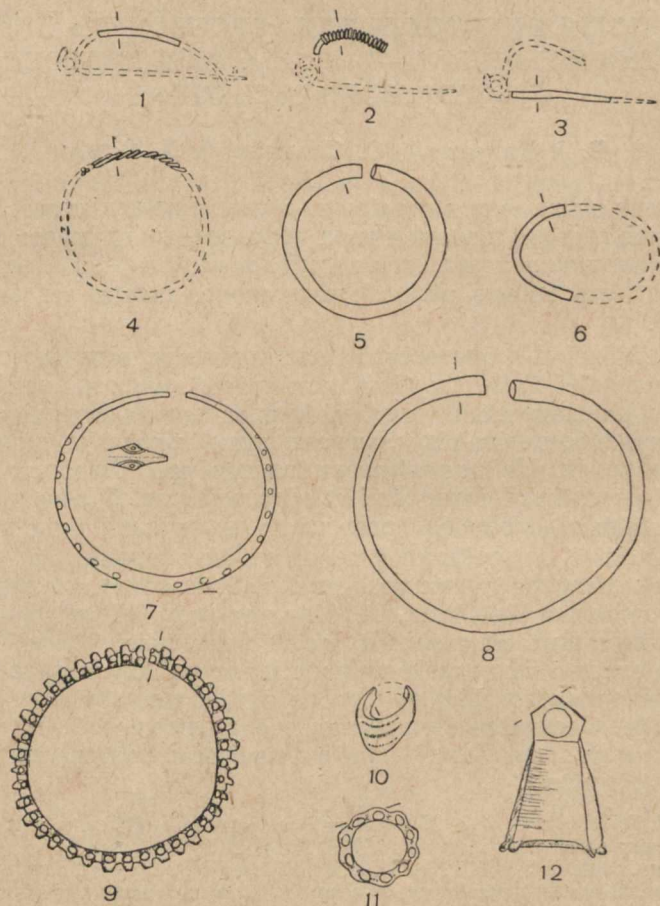

Рис. 1. Досліджені предмети та місця шліфів.

У процесі металографічних досліджень вивчалася макро- і мікро-структура металу. Перед дослідженням предмети старанно оглядали, щоб виявити на їх поверхні сліди обробки (обпилювання, карбування, шліфування та ін.). Спочатку всі предмети занурювали в 10-процентний водний розчин персульфату амонію. Потім у них робили вирізки для виготовлення шліфів. Коли вирізку не можна було зробити, шліф готували безпосередньо на поверхні досліджуваного предмета. Протравлювали шліфи 10-процентним водним розчином персульфату амонію, з домішкою кількох краплин нашатирного спирту на 100 г розчину. Мікро-

дослідження провадили на металомікроскопах М1М-7 та М1М-8 при збільшеннях від 115 до 440.

Розглянемо результати досліджень «бронзових» прикрас.

Фібули (рис. 1, 1—3). Досліджено три невеличкі дротяні фібули з підв'язним приймачем¹. Виявилось, що дві з них виготовлено з латуні дуже близького складу (рис. 1, 1, 3), а одну — з рафінованої міді (рис. 1, 2).

Мікроструктура латунних фібул однофазна, але технологія виготовлення різна. У мікроструктурі фібули (рис. 1, 1) зерна роздріблені і дрібні. Добре видно лінії ковзання. Двійників майже немає. Приблизно посередині перерізу спостерігається несущільність, яка ділить шліф на дві частини. Подібну структуру має латунь, деформована в холодному стані, але з невеликим тиском. Вивчення структури дає можливість вважати, що фібула зроблена з кованого дроту, перегнутого надвое. Іншу будову має мікроструктура другої латунної фібули (рис. 1, 3). Тут зерна неоднорідні, разом з великими трапляються і дрібні. В деяких зернах спостерігаються двійники відпалу, а всередині дрібні включення окисів (рис. 2, 1). Подібна структура характерна для деформованого, а потім відпаленого металу. Вивчення цього зразка показує, що дріт для фібули був виготовлений куванням з наступним відпалюванням. Температура відпалювання, судячи з розміру зерен, становила 500—600°.

Мікроструктура мідної фібули (рис. 1, 2) однофазна, з дрібними зернами в поверхні шліфу. Добре видно лінії ковзання та двійники. Посередині спостерігається дірчастість, яка захоплює осередок до 1 мм (рис. 2, 2). Подібна структура може виникнути при поверхневій пластичній деформації в холодному стані. Мабуть, ця фібула зроблена з тягнутого дроту без дальшого відпалювання.

Таким чином, фібули виготовляли з мідного й латунного дроту — кованого і тягнутого. Кований дріт виробляли холодним куванням, іноді з наступним відпалюванням, від чого він ставав пластичніший.

Браслети (рис. 1, 4—9). Досліджено шість браслетів: чотири з гладкого товстого дроту (овального і круглого), один з тонкого крученого дроту і ще один у вигляді обруча з невеличкими гульками на поверхні. Діаметр браслетів — від 4 до 8 см. Браслети, зроблені з гладкого дроту, мають різні кінці: у двох у вигляді зміїних голівок², у третього — потовщені.

За даними спектрального аналізу браслети виготовлені з міді, бронзи й латуні. Мідним виявився браслет з обрубленими кінцями (рис. 1, 5), бронзовим — з гульками (рис. 1, 9), всі інші — латунні.

Металографічне вивчення браслетів дало такі результати. Мікроструктура мідного браслета однофазна, дуже стисла (рис. 2, 3). Пор практично немає. Зерна різноманітні — поряд з дрібними є й великі.

¹ Ці фібули називають ще лучковими. Див. А. Almgren. Studien über nord-europäische Fibelformen. Stockholm, 1897, стор. 71, сл., табл. VII, 156a, 157. Вони були поширені в Північному Причорномор'ї в античних містах (Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Танаїсі) і в багатьох сільських поселеннях. Див. Т. Н. Книпович. Танаис. М.—Л., 1949, стор. 59 і далі; А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії. Археологія, т. VIII, 1953, стор. 84, табл. III, IV, 1—2.

² Подібні браслети відомі і в східному Криму (Т. М. Арсеньева. Некрополь римського часу у дер. Ново-Отрадное. СА, № 1, 1963, стор. 194, рис. 2, 1), у Танаїсі (Д. Б. Шелов. Некрополь Танаиса. МИА, № 98, 1961, табл. XXXIV, 11), в сарматських пам'ятках (М. І. Вязьмітіна. Вивчення сарматів на території Української РСР. Археологія, т. VIII, 1953, стор. 69, рис. 6, 7), в античних містах Ольвії та Херсонесі.

Подібна структура буває у деформованій міді з дальшою рекристалізацією при температурі близько 600° . На поверхні браслета навіть при

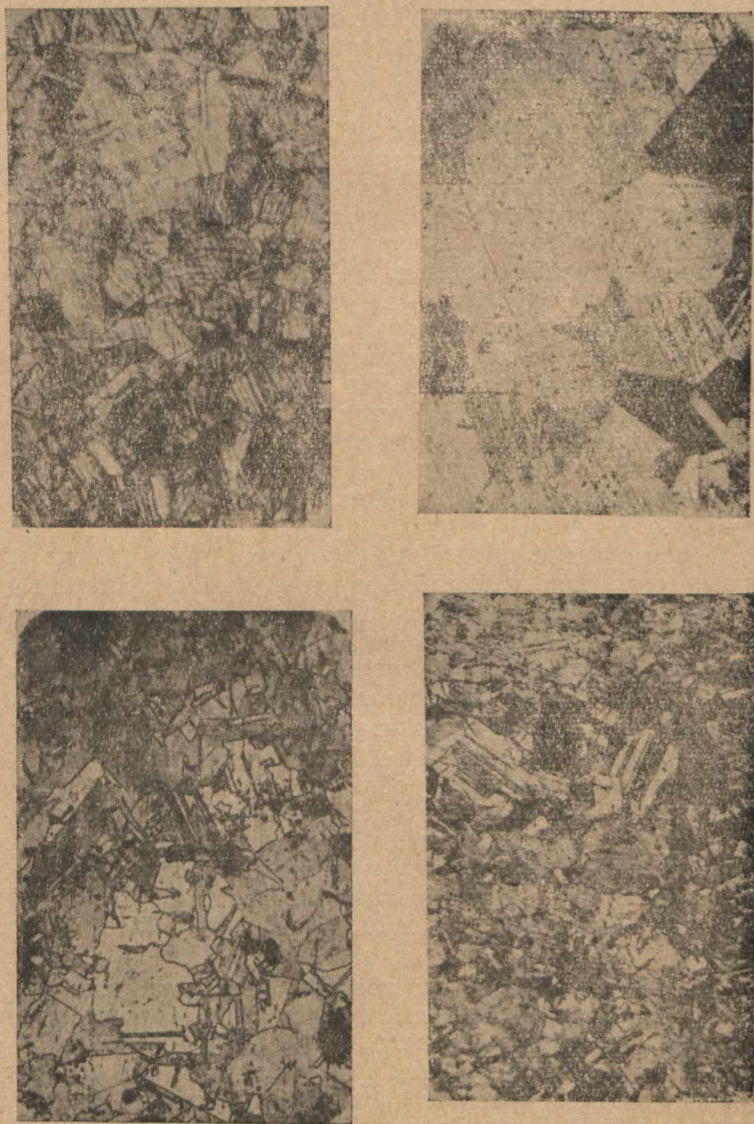
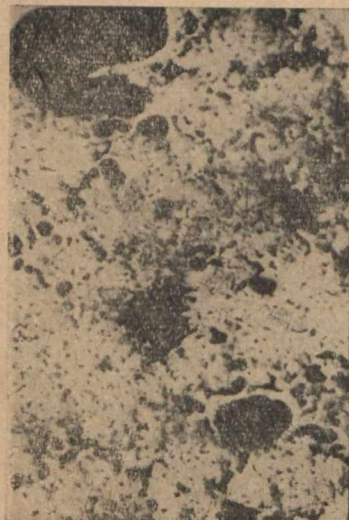

Рис. 2.

1—мідної фібули (рис. 1, 2), збільш. збільш. 115; 3 — мідного браслета браслета (рис. 1, 7), збільш. 120; 5—120; 6—бронзового браслета (рис. 1, 9 (рис. 1, 11), збільш. 120; 8 — бронзо

невеликому збільшенні видно паралельні риски. За даними макро- і мікроструктурного аналізу технологія виготовлення браслета була така. Після кування в гарячому стані дріт охолоджували, що привело

до часткової рекристалізації, потім за допомогою волочильної дошки калібрували і з каліброваного дроту гнули браслет.

Мікроструктури:

1 — латунної фібули (рис. 1, 3),
2 — латунної фібули (рис. 1, 5), збільш. 150; 4 — латунного
латунного браслета (рис. 1, 8), збільш.
збільш. 120; 7 — бронзового кільця
бронзового дзвоника (рис. 1, 12), збільш. 120.

Вивчення мікроструктури бронзового браслета з гульками на поверхні показало, що вона має характерну дендритну будову (рис. 2, б). Трапляються округлі включення свинцю. Така структура типова для ли-

тої свинцевистої бронзи. Слідів обробки тиском або різанням не виявлено. Макродослідження показує, що гульки на браслеті закруглені, і го-стрих кутів на них немає. Це доказ того, що зроблені вони по моделі або в ливарній формі¹. Отже, браслет виготовлено литтям у тверду ливарну форму або по витопленій моделі з втратою форми. Останнє більш імовірно, бо ніяких слідів ливарного шва, який би свідчив про застосування двосторонньої твердої ливарної форми, на браслеті не знайдено².

Латунні браслети (рис. 1, 6—8) відрізнялися один від одного не тільки зовнішнім виглядом, але й технологією виготовлення.

Мікроструктура браслетів із змінними голівками на кінцях однофазна (рис. 2, 4). Зерна роздроблені, з багатьма двійниками. Подібна структура характерна для латуні, деформованої в холодному стані. Орнамент на кінцях браслета і на поверхні також викарбуваний в холодному стані.

Інша технологія виготовлення браслета з потовщеними кінцями (рис. 1, 8). Мікроструктура його однофазна зерниста. Зерна порівняно невеликі. Іноді в них видно двійники. Вивчення шліфу, вирізаного з потовщеного кінця браслета, показало розшарування металу (рис. 2, 5). Це свідчить про те, що кінці браслета були загнуті і проковані, завдяки чому створилося потовщення. Спеціальним травленням поверхні потовщеного кінця також виявлено сліди загину у вигляді тоненької щілини. Виковували цей браслет в гарячому стані. Про це свідчить відсутність у мікроструктурі слідів інтенсивної деформації.

Мікроструктура крученого браслета однофазна і дуже деформована. У шліфі видно роздроблені зерна, уламки їх. Слідів термічної обробки не виявлено. Уламки зерен і зерна відокремлені одне від одного. Подібна структура характерна для металу, що піддавався деформації в холодному стані. Круглий переріз дроту і наявність на поверхні паралельних рисок дає підставу вважати, що браслет виготовлено з дроту, протягнутого без нагрівання.

Спектральний аналіз персня (рис. 1, 10) показує, що його зроблено з латуні. Мікроструктура у нього однофазна полідрічна. Межі зерен на поверхні окислені. Зерна досить великі, видно округлі пори. Ближче до поверхні спостерігаються уламки зерен. Серед цілих зерен помітні лінії ковзання, кількість яких зростає з наближенням до поверхні персня. Подібна структура характерна для литої латуні, яка піддавалася порівняно невеликій деформації. Вивчення мікроструктури персня дає можливість вважати, що його відлито з наступним куванням щитка в холодному стані.

Кільце з гульками виготовлено з бронзи. Мікроскопічне дослідження шліфу розкрило дрібну дендритну двофазну структуру з великою кількістю пор (рис. 2, 7). Подібна структура буває у ливарних бронзах, охолоджених з великою швидкістю. Ніяких слідів механічної обробки не виявлено. Отже, кільце було відлито. Велика швидкість охолодження може свідчити про використання масивної, мабуть, кам'яної ливарної форми³.

¹ На перший погляд здавалося, що гульки зроблено за допомогою напилка.

² В Ольвії подібні браслети, але з меншою кількістю гульок на поверхні, відливалися у твердій двосторонній ливарній формі. Див. А. І. Фурманська. Ливарні форми з розкопок Ольвії. АП УРСР, т. VII. Київ, 1958, стор. 49, табл. IV, 5.

³ Під час розкопок Ольвії знаходили кам'яні ливарні форми перших століть н. е. для відливання подібних кілець. Див. А. І. Фурманська. Ливарні форми з розкопок Ольвії. АП УРСР, т. VII. Київ, 1958, стор. 58, рис. 2. Відомі такі кільця і в Херсонесі.

Останнім дослідженням предметом був дзвоник (рис. 1, 12). За даними спектрального аналізу він виготовлений із свинцевистої бронзи. Мікроструктура двофазна, характерна для свинцевистих бронз (рис. 2, 8). У шліфі видно дендритну будову, дрібні й великі пори. Ніяких слідів пластичної деформації не знайдено. Макродослідження дзвоника виявило майже по всій його поверхні численні риски — сліди загладжування воскової моделі перед відливанням (рис. 3). Отже, металографічне вивчення дзвоника свідчить про виготовлення його литтям по восковій моделі.

Результати дослідження прикрас з могильника біля радгоспу «Севастопольський» показують, що їх виготовляли не тільки з бронзи, але й рафінованої міді та латуні. При цьому спостерігається певний зв'язок між характером металу і технологією виготовлення виробів. Це свідчить про добре знання майстрами властивостей металів. Бронзові прикраси виготовляли за допомогою лиття, а мідні й латунні — головним чином куванням та волочінням. Лиття провадили двома способами: у тверді кам'яні форми і по восковій моделі. Кування виробів практикувалося гаряче і в холодному стані. Температура нагріву в процесі гарячого кування досягала більше 600°. Після холодного кування, щоб повернути металові пластичність, вироби відпалювали при температурі до 600°. В процесі виготовлення прикрас застосовували волочіння дроту. При цьому тонкий дріт виготовляли в холодному стані, а товстий — лише калібрували після попереднього гарячого кування. В окремих випадках для орнаментування виробів їх карбували в холодному стані.

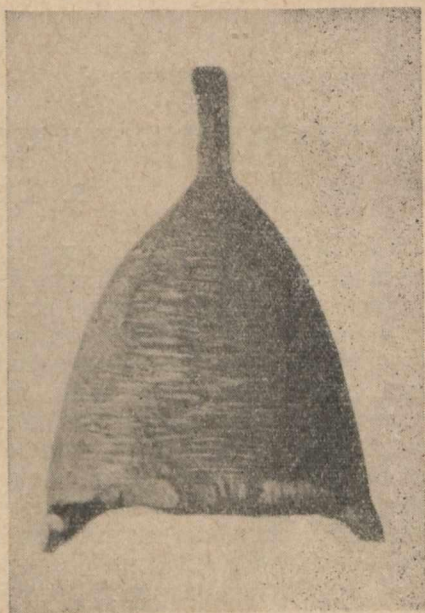

Рис. 3. Дзвоник із слідами загладжування на поверхні.

З ІСТОРІЇ БОСПОРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I ст. до н. е.

В. О. Устинова

Кінець II ст. до н. е. був переломним у житті Боспорського царства. Колись могутня держава Спартокідів з цього часу вступає у смугу важкої кризи. Становище Боспору різко ускладнилося у зв'язку з появою на його північно-східних кордонах войовничих сарматських племен. Порушувалися звичні торговельні зв'язки між Боспором і місцевими, переважно скифськими, племенами, які склалися в попередній період на взаємовигідній основі. Маючи сильну військову організацію¹, сармати не задовольнялися торговельним обміном і під загрозою нападу вимагали від своїх сусідів данину, яку, за словами Страбона², не платять тільки ті, хто може протиставити силу. Про те, що Боспор у той період не мав цієї сили, ми дізнаємося з іншого повідомлення Страбона³. Античний автор писав, що боспорський цар Перісад, не маючи змоги стримувати натиск варварів, які вимагали данини більш ніж раніше, передав свою владу понтійському цареві Мітрідату Евпатору⁴.

Таким чином, послаблення Боспору, зв'язане з серйозними змінами його взаємовідносин з варварськими племенами, привело до того, що Боспорська держава наприкінці II ст. до н. е. втратила політичну самостійність. Династія Спартокідів, яка панувала на Боспорі понад триста років, поступилася своїм місцем царям Понту. Мітрідат VI став законним спадкоємцем боспорських царів, а всі боспорці — його підданими. Таке юридичне становище речей.

Але в дійсності Боспор ніколи не був перетворений у невід'ємну частину монархії Ахеменідів. Царі Понту дивилися на Боспор як на базу для підготовки воєнних походів, таких же грандіозних, як і безглузких. Політика Ахеменідів, яка не враховувала інтересів Боспорської держави, привела до того, що Мітрідат тричі⁵ завоював Боспор, поки не знайшов тут свою смерть⁶. До не менш трагічної розв'язки прийшов і Фарнак⁷, його син і спадкоємець.

Після смерті Фарнака, що сталася в 47 р. до н. е., на Боспорі по суті припинилася династична лінія Ахеменідів. Проте правління нової

¹ К. Ф. Смирнов. О погребениях роксолан. ВДИ, 1948, № 1, стор. 219.

² Strabo, VII, 4, 6.

³ Strabo, VII, 4, 3; 4, 4.

⁴ Докладний аналіз цих подій див. С. А. Жебелев. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. СП, М.—Л., 1953, стор. 82 і сл.

⁵ IOSPE, I, № 352; App., Mithr., 64, 67, 107.

⁶ App., Mithr., 111; Dio Cass., XXXVII, 12.

⁷ App., Mithr., 120.

сарматської династії на Боспорі, на думку ряду дослідників¹, починається з Аспурга (8 р. до н. е. — 38 р. н. е.), тобто з кінця I століття до н. е. Залишається не зовсім ясним весь попередній період, а саме — друга половина I ст. до н. е., на яку припадає головним чином правління Асандра (47—17 рр. до н. е.). Питання про походження цього боспорського правителя залишається спірним в історичній літературі. У зв'язку з цим нам здається доцільним ще раз звернутися до джерел, які є в нашому розпорядженні, і розглянути їх з цієї точки зору.

На жаль, свідчення античних авторів для епохи Асандра відзначаються прикрою короткістю і, як правило, мають характер побіжних зауважень, нерідко суперечливих. Подібного роду згадки про Асандра ми знаходимо у Діона Кассія, Аппіана, Страбона і Лукіана Самосатського. Від епохи Асандра збереглися також один напис з ім'ям цього боспорського правителя² і досить численна історія монет³, яка породила обширну нумізматичну літературу⁴.

З повідомлення Діона Кассія⁵ ми дізнаємося про те, що Фарнак, вирушаючи в Малу Азію для возз'єднання батьківських володінь, залишає правителем Боспору на час своєї відсутності Асандра. В той же час Аппіан називає Асандра особистим ворогом Фарнака⁶. Цю уяву на перший погляд суперечність наших джерел в даному разі можна легко усунути, якщо допустити, що Асандр, чекаючи зручного для виступу моменту, зумів деякий час не тільки приховувати свої наміри, але й ввійти в довіря до царя. Проте як тільки Фарнак залишав межі Боспору, Асандр, за повідомленням Діона Кассія⁷, підняв тут повстання. Час для виступу був обраний влучно. Асандр скористався не тільки з відсутності Фарнака, а й з того, що останній протиставив себе Риму, коли намагався всупереч його волі захопити володіння батька в Малій Азії. Дії Фарнака в даному разі були несумісні з позицією «друга й союзника римського народу»⁸. Цю обставину і врахував Асандр, який вважав, що його виступ в цих умовах буде розцінений Римом більш-менш прихильно.

Фарнак, одержавши звістку про повстання Асандра, припинив наступ у Малій Азії, але відразу ж повернутися на Боспор не зміг, бо його доганяв Цезар, який не побажав пропустити нагоду покарати Фарнака за його віроломність. 2 серпня 47 р. до н. е. біля міста Зели

¹ В. И. Горемыкина. Из истории Боспора Киммерийского I в. до н. э. и нач. I в. н. э. «Уч. зап. Могилевского пед. ин-та», вып. II, 1956, стор. 140; Е. С. Голубцова. Некоторые вопросы политической истории Боспора I—II вв. н. э. ВДИ, 1960, № 1, стор. 112.

² IOSPE, II, 25; CP, IOSPE, II, 36, де згадується цар Асандрох; питання про його ототожнення з Асандром спірне. Див. В. В. Латышев. Краткий очерк истории Боспорского царства. Повтима, СПб., 1909, стор. 103. М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России, 1918, стор. 147; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 540, прим. 55; Kiessling. Gorgippia, RE, стб. 1628.

³ А. Н. Зограф. Античные монеты. МИА СССР, № 16, М.—Л., 1951, стор. 188—190, табл. XL IV.

⁴ Koehler. Suit des médailles d'Asandre, d'abord archonte, après roi du Bosphore cim., Separis, II; А. Сибирский. Гипотеза о происхождении Асандра и новые домыслы о некоторых событиях его правления. 300, т. X; A. Sallet. Beiträge zur Geschichte und Numismatik des Sinnerischen Bosphorus und des Pontus. Berlin, 1866; A. Oreschnikow. Nouvel essai chronologie des monnaies d'Assandre. Annuaire de la Societe française Numismatique. Paris, 1888; V. Voigtius. De Asandro Bosphori Rege. Киев, 1894.

⁵ Dio Cass, XLII, 46, 4.

⁶ App., Mithr., 120.

⁷ Dio Cass., XLII, 46, 4.

⁸ App., Mithr., 113.

відбулася битва, яку Цезар у листі до свого друга коментував відомими словами: «venī, vidī, vici»¹.

Розбитий Цезарем у Понті, вигнаний Асандром з Боспору, Фарнак мав тільки царський титул та рештки своєї армії, далекої від безумовної вірності. Аппіан повідомляє про велике незадоволення вершників², коли їм з наказу Фарнака довелося вбити коней перед відплиттям кораблів з Понту на Боспор.

Після повернення на Боспор Фарнаку вдалося захопити Феодосію і Пантікапей з допомогою «якихсь скіфів та сарматів», як каже Аппіан³. Треба підкреслити що Фарнак шукав підтримки серед варварських племен, не сподіваючись, очевидно, дістати її від населення Боспору. Разом з тим важко припустити, що допомога скіфів та сарматів на цей випадок була скільки-небудь значна. З наступного повідомлення Аппіана ми дізнаємося, що в битві з Асандром «вершники Фарнака були переможені через нестачу коней і невміння битися в пішому порядку». Сам же Фарнак, який був поранений у цій битві, помер, процарювавши на Боспорі п'ятнадцять років⁴. На цій підставі ми можемо досить точно датувати смерть Фарнака — 47 р. до н. е.⁵. З цього часу на Боспорі встановлюється правління Асандра.

Про походження нового боспорського правителя письмові джерела нічого не повідомляють, крім загального зауваження Аппіана⁶, про те що на Боспорі в той період правили свої тубільні царі — *von δ'εισιν ομητοι* — на відміну від Понту та Віфінії, куди сенат щороку посилав кого-небудь як претора.

Але місцеве походження боспорських правителів цього часу різні дослідники розуміють по-своєму, виводячи походження Асандра то з старої династії Спартоکیدів, то з боспорських греків взагалі, то з сарматів. Такі дослідники, як П. О. Бурачков, Є. Міннз, А. Сибірський, бачать в Асандрі представника архонтської династії Спартоکیدів⁷. М. І. Ростовцев рішуче заперечує належність Асандра до династії Спартоکیدів, але він нічим не аргументує свого заперечення і обмежується припущенням про походження Асандра із знатних боспорських греків⁸, що також не підтверджується серйозними доказами.

Серед сучасних дослідників немає єдиної думки про це питання. Так, Ф. В. Гайдукевич⁹ припускає можливість походження Асандра із старої династії Спартоکیدів. Є. С. Голубцова¹⁰ поділяє точку зору М. І. Ростовцева. В. Д. Блаватський, звертаючи увагу на зростаючу роль сарматських елементів у життя Боспорської держави з середини I ст.

¹ Pleñt., Caes; 50; Caes., Bell. Alex., 77; Sueton., 1,35.

² App., Mithr., 120.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Початок правління Фарнака на Боспорі відноситься до 63 р. до н. е. Див. В. В. Латышев. *Понтика*, СПб., 1909, стор. 111.

⁶ App., Mithr., 121.

⁷ П. О. Бурачков. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I, Одесса, 1884, стор. 230. E. Minns. *Scythians and Greeks* Cambridge, 1913, p. 591. А. Сибірський. Гипотеза о происхождении Асандра и новые домысли о некоторых событиях его правления. 300, т. X, Одесса, 1877.

⁸ М. И. Ростовцев. Эллины и иранцы на юге России. 1918, стор. 143.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 312, див. також прим. 55 на стор. 540.

¹⁰ Е. С. Голубцова. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. М., 1951, стор. 76.

до н. е., вважає найбільш можливим сарматське походження династії Асандра¹.

Твердження про належність Асандра до династії Спартоکیدів нам здається найменш переконливим. Звернімося до аргументів на користь цього погляду. Їх ми знаходимо тільки у А. Сибірського². Виходячи з того, що Спартокіди вважали себе нащадками Евмолпа, сина Посейдона, автор осмислює зображення корабельної корми на монетах Асандра як символ бога морів, атрибут Посейдона, і пропонує вбачати в цьому монетному символі фамільний знак Спартоکیدів, який означав відновлення на Боспорі старої династії³. Проте монетний тип Асандра з зображенням корабельної корми не має паралелі в нумізматиці Спартоکیدів⁴, але зустрічається серед боспорських монет, які карбувалися при Мітрідаті⁵. Сучасні дослідники пояснюють монетну емблему Асандра у вигляді носа корабля, що часто доповнювався зображенням богині перемоги Ніки, як символ якогось морського успіху Асандра⁶, можливо, його перемоги над піратами⁷.

Далі, якщо слідом за А. Сибірським припустити, що Асандр, який був нащадком старовинної на Боспорі династії, намагався поновити династичні права своїх предків, знехтувані Ахеменідами, та його одруження з Дінамією⁸, дочкою і онукою Ахеменідів, може викликати деяке здивування. Нам невідомо, коли саме Асандр одружився з Дінамією, але, зважаючи на те, що в 57 р. до н. е. Асандру було 64 роки, а Дінамії ледве минуло 15, важко заперечувати, що політичні мотиви в цьому шлюбі переважали над усіма іншими. Тим часом у Асандра не було підстав побоюватися, що з'явиться серйозний претендент на боспорський престол від Ахеменідів, бо після смерті Фарнака династична лінія Ахеменідів на Боспорі фактично припинилася. З численних нащадків Мітрідата залишилася тільки його онука Дінамія, яка, будучи ще зовсім юною, не відіграла скільки-небудь помітної ролі в політичному житті Боспору і не могла являти собою реальної небезпеки для нащадка спадкових архонтів.

Політичний розрахунок Асандра дістає досить переконливе, на наш погляд пояснення, коли зважити, що в Асандра не було законних підстав для претензій на боспорський престол по династичному праву своїх предків. Асандру шлюб із спадкоємницею Ахеменідів був потрібний для того, щоб забезпечити за собою право на боспорський престол⁹,

¹ В. Д. Блаватский. Северопонтийские города в конце II—I вв. до н. э. Вестник МГУ. Серия общественных наук, 1949, № 7, стор. 61, 69, 70.

Він же. Античная культура в Сев. Причерноморье. КСИИМК, вып. XXXV, М., 1950, стор. 32.

Він же. Пантикапей, М., 1964, стор. 143.

² А. Сибирский. Гипотеза о происхождении Асандра..., 300, т. X, Одесса, 1877, стор. 56 і далі.

³ Там же, стор. 61, 66.

⁴ А. Н. Зограф. Античные монеты. МИА, 1951, № 16, М.—Л., стор. 189 сл.

⁵ Там же, стор. 186, табл. XL, III, I.

⁶ А. Н. Зограф. Указ. твір, стор. 189; Н. И. Соколовский. Валы в системе обороны Европейского Боспора. СА, XXVII, М., 1957, стор. 102.

Активність боспорського флоту при Асандрі підтверджується і епіграфічними даними — Див. IOSPE, II, 25.

⁷ В. Ф. Гайдукевич. Указ. твір, стор. 314; В. И. Горемыкина. Из истории Боспора Киммерийского I в. до н. э. и нач. I в. н. э. — «Уч. зап. Могилевского пед. ин-та, вып. II, 1956, стор. 131.

⁸ Dio Cass., L IV, 24.

⁹ В. И. Горемыкина. Из истории Боспора Киммерийского I в. до н. э. и начала I в. н. э. Уч. зап. Могилевского гос. пед. ин-та, вып. II, 1956, стор. 130.

яке, очевидно, могло заперечуватися без цього шлюбного союзу. Спроба Асандра вхопитися за династичну лінію Ахеменідів, яка обривалася на Боспорі зі смертю Фарнака, свідчить про те, що своєї династичної лінії, яку можна було б протиставити вмираючому староперсидському роду, у Асандра не було.

Висловлені міркування не дають підстав вважати Асандра нащадком Спартоکیدів.

Точка зору М. І. Ростовцева, який виводив Асандра з боспорських греків, не враховує тих істотних змін, які спостерігаються в культурі Боспору з середини I ст. до н. е. Терміни «греки», «елліни», якими користується М. І. Ростовцев, трохи умовні і архаїчні для Боспору епохи Асандра. Якщо в період Спартоکیدів, незважаючи на змішаний характер культури Боспору, в ній переважає все ж таки грецький елемент, то про культуру Боспору на рубежі нашої ери цього сказати не можна. З середини I ст. до н. е. в житті Боспорської держави так виразно виявляються елементи своєрідної сарматської культури, що, на думку В. Д. Блаватського, період перших століть нашої ери точніше було б назвати не римським, а сарматським¹.

Пам'ятки матеріальної культури переконливо свідчать про те, що зміни зачепили різні сторони життя Боспорської держави. Не вдаючись до детального аналізу всіх цих явищ, відзначимо тільки, що сарматизація виявилася і в помітному збільшенні числа іраномовних імен на Боспорі² і в обряді поховання³, і в засобах образотворчого мистецтва⁴, у військовій справі⁵, в культурі побуту⁶, не властивого грекам, в одязі тощо.

Слід вважати, що всі ці процеси не минули безслідно і для соціальної структури боспорського суспільства. В період, про який іде мова, певних змін зазнала рабовласницька знать Боспору, яка ввібрала в себе елементи нового сарматського світу. Останній обставині значною мірою сприяла політика Ахеменідів на Боспорі. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що коли наприкінці II ст. до н. е. посилювався натиск сусідніх варварських племен, боспорська знать, яка боялась бути поглинутою цією хвилею, воліла відмовитися від політичної самостійності на користь Мітрідата VI, сподіваючись таким чином утримати свої класові позиції, а в рівній мірі зберегти залишки еллінської державності, куль-

¹ В. Д. Блаватский. Северопонтийские города в конце II—I вв. до н. э. стор. 60 і далі. Він же. Античная культура в Северном Причерноморье. КСИИМК, вып. XXXV, стор. 32.

Він же. Пантикапей. М., 1964, стор. 133.

² С. А. Жебелев. Боспорские этюды. ИГАИМК, вып. 104, 1935, стор. 45. Nordliche

В. Ф. Миллер. К иранскому элементу в припонтийских греческих надписях. ИАК, вып. 47, 1913, стор. 80 і далі. Т. Н. Книпович. Танаис. М.—Л., 1949, стор. 150 і далі. L. Zgusta. Die Personennamen Griechischer Städte der Nordlichen Schwarzmeerküste. Praha, 1955, стор. 257—258, § 524—525.

³ В. Д. Блаватский. Раскопки в Фанагории в 1938—1939 гг. ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 293.

Н. П. Сорокина. Раскопки некрополя в Кепях в 1959—1960 гг. КСИИМК, вып. 91, 1962, М., стор. 102; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, 1925, стор. 243 і далі.

⁴ М. М. Кобылина. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. М., 1961, стор. 155 і далі; К изучению искусств древнегреческого города Фанагории. ВДИ, 1938, № 2, стор. 340 і далі.

⁵ В. Д. Блаватский. Очерки военного дела в античных государствах Сев. Причерноморья. М., 1954, стор. 141 і далі. стор. 172 і далі, табл. L 1, 6.

⁶ М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 172, табл. L 1, 6.

тури й освіченості. Але Мітрідат був типовим східним монархом, якого менш за все турбувала доля еллінської культури. Його головний ворог — це Рим. Щоб об'єднати проти нього всі сили, Мітрідат шукає союзників серед своїх учорашніх ворогів — скіфів і сарматів, для боротьби з якими він був запрошений на Боспор. Мітрідат розсилає посольства й експедиції до причорноморських варварів¹, укладає з ними договори², скріплює їх династичними союзами³. За словами Аппіана⁴, серед союзників Мітрідата були «всі племена в районі Танаїсу, Істру і Меотійського озера». Скіфи й сармати часто згадуються як солдати армії Мітрідата⁵, вони виконують відповідальні доручення царя⁶, фігурують як його близькі особи⁷. Цю ж політику зближення з причорноморськими варварами провадив і Фарнак. Повідомлення античних авторів свідчить про те, що воєнні справи Фарнака спиралися на допомогу скіфських і, особливо, сарматських племен⁸. Найвність на монетах Фарнака⁹ лука й сагайдака — обов'язкових речей скіфського і сарматського озброєння — ще одне свідчення певного впливу цих племен на культуру Боспору.

У зв'язку з наведеними вище фактами не дивно, якщо близький до Фарнака Асандр, залишений царем на час своєї відсутності правителем Боспору, буде вихідцем із сарматського середовища. В даному разі до речі буде згадати характеристику, яку дає Асандру Лукіан Самосатський. За словами античного автора¹⁰, «Асандр... у 90-річному віці не поступався ні перед ким ні в кінній, ні в пішій битві». Ця характеристика, яка підкреслює надзвичайні військові якості Асандра, цілком може бути застосована до представника воєвничих сарматських племен, що виділялися з свого середовища найкращих вершників Причорномор'я і не знали в цьому собі рівних.

Таким чином, нам здається найбільш імовірною думка, що Асандр був вихідцем із сарматського середовища, який завдяки своїм військовим здібностям висунувся при Фарнаку в ряди боспорської знаті і, використавши зручну ситуацію, захопив владу в свої руки. Це дає підставу віднести початок правління сарматської династії на Боспорі до середини I ст. до н. е.

¹ App., Mithr., 57; 78 Memnon, XLIX, 4.

² Plut., fortuna Roman., c. 11; Just., XXXVIII, 3, 6—7.

³ App., Mithr., 102, 108.

⁴ App., Mithr., 15.

⁵ App., Mithr., 13, 15, 41, 57, 69, 119; Just., XXXVIII, 3, 7; 7, 3 Memnon, XXX, 2.

⁶ Plut., De Luc., XVI; Frontin, II, 5, 30; App., Mithr., 117, 79.

⁷ App., Mithr., 88.

⁸ Strabo, XI, 5, 8; App., Mithr., 123.

⁹ А. Сибирский. Безымянные тетрагалки со скифской лучней. 300, т. X, Одесса, 1877, стор. 28 і далі.

¹⁰ Lucian. Μακρόβιου, 17.

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
У ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

А. Д. Колчин

В. І. Ленін у своїх працях дав класичний аналіз основних проблем історії радянського суспільства і, зокрема, історії громадянської війни в 1918—1920 рр. У радянській історіографії вже є праці, в яких у тій чи іншій мірі висвітлено ленінський вклад у вивчення історії радянського суспільства¹.

У цій невеличкій статті ми торкнемося деяких важливих питань історії громадянської війни, що висвітлені в працях В. І. Леніна.

Аналізуючи історичну обстановку, яка склалася в Росії на початку ХХ століття, В. І. Ленін передбачав, що знищення старого ладу може викликати тривалу громадянську війну і пролетаріатові, що прийде до влади, доведеться зі зброєю в руках відстоювати завоювання революції. В. І. Ленін вважав, що вже перша російська революція безпосередньо практично поставила питання про можливість громадянської війни в Росії, і на самому початку революції 1905—1907 рр. він показує передумови й суть цієї війни. Одразу ж після подій 9 січня В. І. Ленін пише: «Уряд навмисне довів до повстання пролетаріат, викликавши барикади побиттям безбройних, щоб придушити це повстання у морі крові. Пролетаріат вчитиметься цим воєнним урокам уряду. І пролетаріат навчиться мистецтву громадянської війни, раз він почав уже революцію. Революція є війна. Це — єдина законна, правомірна, справедлива, дійсно велика війна з усіх воєн, які знає історія»².

З наведених слів видно, зокрема, що призвідником громадянської війни В. І. Ленін вважав експлуаторські класи, очолені царизмом. Про це він пише і пізніше, в березні 1905 року, вказуючи, що саме царський уряд почав громадянську війну, а для революції це буде війна «величезні маси пригнобленого і безправного, трудящого й утримуючого все суспільство багатомільйонного люду проти купки привілейованих дармоїдів»³.

Повертаючись неодноразово до цього питання, В. І. Ленін уже тоді, в 1905 році, робить загальний висновок, що громадянська війна в капіталістичному суспільстві — це законна війна проти гнобителів.

¹ М. В. Нечкина, М. П. Ким. В. И. Ленин о роли народных масс в истории. «История СССР», 1960, № 2; В. П. Наумов. Вопросы истории советского общества в трудах В. И. Ленина. М., 1960; Е. Н. Городецкий. Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина. «Вопросы истории», 1963, № 6; Д. К. Шелестов. Советская историография гражданской войны и военной интервенции в СССР. «Вопросы истории», 1964, № 2; И. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР. Харьков, 1964; М. Е. Найденов. В. И. Ленин и отечественная история. «История СССР», 1965, № 2 и др.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 85.

³ Там же, стор. 174.

Згодом, визначаючи стратегію революції в умовах світової імперіалістичної війни, Ленін підкреслював справедливий характер громадянської війни, як війни, необхідної для ліквідації буржуазно-поміщицького ладу в Росії. «Громадянська війна, до якої революційна соціал-демократія кличе в теперішню епоху, є боротьба пролетаріату із зброєю в руках проти буржуазії за експропріацію класу капіталістів у передових капіталістичних країнах, за демократичну революцію в Росії»¹.

Знаменитий ленінський лозунг перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську сам собою також підкреслював, що громадянська війна була викликана імперіалістичною війною, розв'язаною буржуазією і царизмом. «Імперіалістська війна, — говорив В. І. Ленін, — була продовженням імперіалістської політики, через це вона викликала революцію»².

Нарешті, уже в розпал громадянської війни В. І. Ленін дає її класичне визначення, вказуючи, що «*наша війна є продовженням політики революції, політики повалення експлуататорів, капіталістів і поміщиків... Війна є не тільки продовження політики, вона є підсумовування політики, навчання політиці в цій нечувано тяжкій війні, яку переклали на нас поміщики й капіталісти при допомозі всесвітньо-могутньої Антанти*»³.

У численних виступах і працях 1918—1920 рр. В. І. Ленін ставить питання про причини, що породжують громадянську війну в Росії, і ще влітку 1918 р. робить висновок, що проти пролетарської революції, яка перемогла, об'єдналися сили внутрішньої і міжнародної контрреволюції, що й привело до початку громадянської війни в Росії.

У липні 1918 р. В. І. Ленін говорив: «Ми знову попали у війну, ми перебуваємо у війні, і ця війна не тільки громадянська... тепер уже стоїть проти нас англо-французький імперіалізм»⁴.

Відзначаючи причини, що штовхнули імперіалістів на організацію інтервенції та громадянської війни, В. І. Ленін перш за все підкреслював, що це було викликано страхом перед світовою революцією і прагненням задушити її вогнище в Росії, а також було спробою втягнути Росію в імперіалістичну війну і примусити Радянський уряд повернути борги.

«Вороги Радянської Росії, — писав В. І. Ленін, — оточують нас тісним залізним кільцем, щоб відняти у робітників і селян все те, що їм дала Жовтнева революція»⁵. Ці думки в тих чи інших формулюваннях знаходять відображення майже в усіх ленінських працях періоду громадянської війни.

У зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслює міжнародне значення громадянської війни в Росії, яка, будучи продовженням революції, завдала удару по імперіалістичній системі.

Ця думка в найбільш концентрованому вигляді сформульована В. І. Леніном на III Всеросійському з'їзді профспілок, де він говорив: «Для того, щоб диктатура пролетаріату мала світове значення, треба було, щоб вона практично в якій-небудь країні зміцнилася. Тільки тоді капіталісти, не тільки російські, які зараз же кинулись по допомогу до

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 132.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 198.

³ Там же, стор. 199.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 12.

⁵ Там же, стор. 23.

інших капіталістів, але й капіталісти всіх інших країн переконалися, що ставлення до цього питання набирає міжнародного значення. Тільки тоді в міжнародному масштабі опір капіталістів досяг тієї сили, яку він мав. Тільки тоді в Росії розгорнулася громадянська війна, і всі країни, які перемогли, цілком пішли на те, щоб допомогти в цій громадянській війні російським капіталістам і поміщикам»¹.

При цьому важливо врахувати зроблений В. І. Леніним висновок про те, що якби революції в Росії навіть не передувала імперіалістична війна, імперіалісти все одно виступили б проти перемігшого російського пролетаріату. «Коли б навіть не було війни, — говорить В. І. Ленін, — то все ж пани капіталісти все б зробили, щоб не допустити такого мирного розвитку. Великі революції, навіть коли вони починались мирно, як велика французька революція, закінчувались шаленими війнами, що їх відкривала контрреволюційна буржуазія»².

У працях В. І. Леніна дано численні й вичерпні визначення основних етапів громадянської війни та інтервенції в Росії. Неодмінно пов'язуючи громадянську війну з іноземною інтервенцією, В. І. Ленін відносив їх початок до літа 1918 р., вважаючи, таким чином, що між перемогою Жовтневої революції і початком громадянської війни минув певний відрізок часу. Тим самим В. І. Ленін підкреслював ту виключно важливу тезу, що громадянську війну почала контрреволюція при підтримці імперіалістів Заходу.

Говорячи про перехід до мирного соціалістичного будівництва, В. І. Ленін відзначав: «На початку 1918 року здавалося, що цей час настав — і він, дійсно, настав після лютневого (1918 р.) воєнного походу німецького імперіалізму на Росію. Але той час настав тоді на такий короткий строк, нова і сильніша хвиля контрреволюційних повстань і навал нахлинула так швидко, що можливості зайнятись скільки-небудь пильно й наполегливо питаннями мирного будівництва у Радянської влади не знайшлося»³.

Пізніше, вже після закінчення громадянської війни, В. І. Ленін, повертаючись до цього питання, писав, що навесні 1918 р. «була «передиста» між війнами: між війською імперіалістською, яку ми закінчили (правильніше буде сказати: майже закінчили) в лютому 1918 року, і війською громадянською, яка не закінчилася першою перемогою над контрреволюціонерами як-от Богаєвський, а тільки підготовлялася ще чехословаками, Корніловим, Денікіним і К^о»⁴.

У працях В. І. Леніна цілком точно, конкретно визначено початок громадянської війни, яку він відносив до розгортання чехословацького бунту, організованого франко-англо-американськими імперіалістами. У липні 1918 р. В. І. Ленін пише: «Ми тепер воюємо з англо-французьким імперіалізмом і з усім, що є в Росії буржуазного, капіталістичного, що робить зусилля, щоб зірвати всю справу соціалістичної революції і втягти нас у війну»⁵.

Про це ж, причому детально, В. І. Ленін говорить у 1919 р. на засіданні ВЦВК.

У працях В. І. Леніна дається глибоке визначення основних етапів громадянської війни і всебічна їх характеристика. Одним з важливих

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 458.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 320.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 468.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 298.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 15.

критеріїв періодизації громадянської війни В. І. Ленін вважав втручання імперіалістів і неодноразово вказував що форми, методи інтервенції характеризували основні етапи війни. В зв'язку з цим В. І. Ленін ще в 1919 р. відзначив два основні періоди війни. Підкреслюючи, що міжнародний імперіалізм викликав громадянську війну, В. І. Ленін говорив: «Ми повинні насамперед установити наявність у цій війні двох періодів, які докорінно розходяться щодо прийому діяльності Антанти, або двох основних методів її воєнних дій проти Росії»¹.

До першого періоду В. І. Ленін відносить той етап, коли антантівські імперіалісти намагалися задушити Радянську республіку своїми власними військами, тобто восени 1918 р. — навесні 1919 р. Цей етап, зазначав В. І. Ленін, завершився тим, що ми відняли у Антанти її солдатів².

Другий етап характеризується намаганням Антанти примусити малі держави в союзі з білогвардійськими генералами «воювати проти Росії на англійські, французькі і американські гроші»³. Цей етап, пише В. І. Ленін, завершився тим, що Радянська Росія відняла у Антанти малі країни, добившись нейтралітету їх. Його В. І. Ленін відносить до осені 1919 р., коли провалилися плани Антанти організувати на допомогу Денікіну, Юденичу, Колчаку похід 14 держав. Виділення двох етапів громадянської війни та інтервенції з точки зору критики тактики англо-американських імперіалістів проходить у В. І. Леніна в багатьох статтях і виступах, що належать до 1919—1920 рр.

Узагальнюючу періодизацію громадянської війни дав В. І. Ленін у праці «Нові часи, старі помилки у новому вигляді», написаній в серпні 1921 року. Поділяючи всю історію соціалістичної революції на чотири етапи, В. І. Ленін відносить громадянську війну до третього етапу, вважаючи її початковою гранню повстання білочехів та «учредилівців» і завершальною — розгром Врангеля.

В. І. Ленін у своїх працях і виступах дуже детально й вичерпно висвітлює джерела перемоги Радянської країни в умовах небаченої за своїми труднощами війни проти могутніх сил міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції. В одному з найбільш узагальнюючих висновків з цього питання В. І. Ленін говорить: «Головне джерело нашої сили: свідомість і героїзм робітників, яким не могли і не можуть не співчувати, не подавати підтримки трудящі і селяни. Причина наших перемог: безпосереднє звернення нашої партії і Радянської влади до трудящих мас з указанням на всяку чергову трудність і чергове завдання; вміння пояснити масам, чому треба налягати з усієї сили то на один, то на другий бік радянської роботи в той чи інший момент; уміння піднести енергію, героїзм, ентузіазм мас, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливішому черговому завданні»⁴.

Розкриваючи джерела перемог Радянської влади, В. І. Ленін приходить також до висновку, що на прикладі громадянської війни стверджується одно з найважливіших положень марксизму, коли широкий розмах історичних подій, очолених Комуністичною партією, підняв до активної участі в них десятки мільйонів людей.

Аналізуючи досвід громадянської війни в Росії, В. І. Ленін відзначав, що разом із зростанням революційного ентузіазму трудящих від-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 149.

² Там же, стор. 187.

³ Там же, стор. 188.

⁴ Там же, стор. 117.

бувалося внутрішнє зміцнення, війна стала іспитом усіх економічних і організаційних сил радянської країни. «Кінець кінцем, — говорив В. І. Ленін, — після двох років досвіду, хоч яка безконечно тяжка війна для робітників і селян, що терплять від голоду й холоду, на підстав дворічного досвіду можна сказати, що ми перемагаємо і будемо перемагати, бо у нас є тил і тил міцний, що селяни й робітники, незважаючи на голод і холод, згуртовані, зміцніли і на кожний тяжкий удар відповідають збільшенням зчеплення сил і економічної могутності, і тільки через це перемоги над Колчаком, Юденичем та їх союзниками, найсильнішими державами світу, були можливі»¹. Так В. І. Ленін приходив до важливого висновку про значення воєнно-політичного союзу робітників і селян, очолюваного Комуністичною партією.

Через багато праць В. І. Леніна проходить дуже важлива думка про те, що Радянська держава, змушена вести розв'язану імперіалістами і внутрішньою контрреволюцією важку війну, намагалась використати будь-яку можливість для швидкого переходу до мирного будівництва. Ця думка особливо яскраво сформульована В. І. Леніним у листопаді 1920 року: «Я пам'ятаю, — говорив він, — що в квітні 1918 року я перед зборами ВЦВК говорив про те, що воєнні завдання наші ніби кінчаються, що ми Росію не тільки переконали, не тільки відвоювали її від експлуататорів для трудящих, але ми тепер повинні перейти до завдань, щоб Росією управляти для господарського будівництва. Передішка, яку ми тоді мали, виявилась наймізернішою. Війна, яку нам нав'язали, починаючи з чехословацького повстання влітку 1918 року, була надзвичайно лютою. Але цю спробу ми робили кілька разів: і навесні 1918 р. і, в ширшому масштабі, навесні нинішнього року... Тепер ми повинні цей перехід ще раз поставити на чільне місце і напружити всі сили, щоб його здійснити»². Підбиваючи підсумки війни, В. І. Ленін указував, що пройдений етап був весь заповнений війною і відвернув партію від здійснення багатьох важливих завдань внутрішнього будівництва, але це було необхідно для перемоги і утвердження Радянської влади.

Ось ті питання, які відображають ленінську концепцію історії громадянської війни в Росії. Деякі з них ще не знайшли достатнього висвітлення в радянській історіографічній літературі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 132.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 372.

ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ДРІБНОТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ XVIII В. — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX В.)

Е. С. Острась

Розвиток дрібнотоварного виробництва в період розкладу феодально-кріпосницької системи й переходу від феодалізму до капіталізму є одним із найскладніших і найважливіших питань проблеми генезису капіталізму.

Дрібне товарне виробництво, як переважаючий в Росії стан¹, було основною базою зародження і розвитку капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві. Тому проблему генезису капіталізму і первісного нагромадження капіталу не можна з'ясувати, не дослідивши розвитку дрібнотоварного виробництва.

Основоположники марксизму-ленінізму дали загальне обґрунтування проблеми генезису капіталізму, завдання ж істориків — дослідити цей складний процес по частинах і локально в кожній країні, бо він, як писав К. Маркс, «має різне забарвлення, пробігає різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи»², тобто скрізь має свої особливості.

Розвиваючи теоретичні положення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, радянські вчені внесли значний вклад у вивчення розвитку дрібнотоварного виробництва, історії російського селянства, його розкладу і зародження в його середовищі класів нового, буржуазного суспільства.

На жаль, цього не можна сказати про вивчення даних процесів на Україні.

Розвиток дрібнотоварного виробництва, господарство селян і міських ремісників кінця XVIII ст. — першої половини XIX ст. вивчено ще недостатньо. В працях українських істориків надто мало уваги приділено цій темі, на матеріалі якої особливо яскраво виявляється вирішальна роль народних мас у розвитку продуктивних сил, в історії країни.

Селянські і міські дрібні промисли періоду зародження капіталізму на Україні розглядаються в основному в загальних працях, присвячених розвиткові товарного виробництва і торгівлі або в загальних курсах з історії УРСР. Звичайно, вивчаючи процес зародження капіталізму, багато вчених для більшої виразності головну увагу приділяють основній тенденції — розвиткові від феодалізму до капіталізму, а проміжні ланки суспільної еволюції, такі як дрібнотоварне виробництво, при цьому методі дослідження випадають.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 318.

² К. Маркс. Капітал, ч. I, стор. 716, 1952.

На цей недолік указала ще в 1953 р. А. М. Панкратова, яка, підбиваючи підсумки дискусії з проблеми генезису капіталізму в Росії, писала: «Деякі вчені зводять цю проблему лише до процесу розкладу феодального способу виробництва і заміни його пануванням великого капіталу. Вони не аналізують історичних зв'язків і взаємовідносин простого товарного виробництва і капіталізму, не виявляють змін в історичній долі дрібних виробників. А саме це питання і є суть проблеми»¹.

Трудність дослідження селянських промислів і міського ремесла полягає ще й у тому, що зазначені види промисловості зовсім мало відображені в офіційній статистиці досліджуваного періоду, незважаючи на їх велике поширення.

Ці зауваження справедливі і для української історіографії. Так, характеризуючи соціально-економічне становище України у другій половині XVIII ст., автори «Історії Української РСР»² правильно вказують на основну тенденцію розвитку — перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного, утворення системи експлуатації найманих робітників, дальший розвиток капіталістичної власності. І тут же відзначають, що «через недостатній розвиток мануфактур більшість товарів постачали на ринок селяни і дрібні ремісники»³. А коли так, то аналіз дрібного товарного виробництва повинен бути значно ширший і ґрунтовніший і не обмежуватися загальною фразою: «На Лівобережній і Слобідській Україні продовжували розвиватися промисли. Особливо поширені були гуті»⁴.

Але це не означає, що дана проблема зовсім не висвітлена в історичній літературі. Одна з перших робіт, в якій досліджуються деякі питання розвитку дрібнотоварного виробництва, належить І. М. Броверу⁵.

В ній автор показує розвиток сільського господарства, мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, а також торгівлі на Україні в першій половині XIX ст.

Для нас найцікавішим у цій книзі є аналіз майнового стану державних і кріпосних селян. Земельні наділи значної частини державних селян на цей час зменшилися настільки, підкреслює автор, що вони вже не могли задовольнити навіть мінімальних потреб селянських сімей. До того ж селян обкладали непосильними податками, які в середньому по Україні становили близько 40% річного прибутку селянського господарства. Ось чому, робить висновок І. М. Бровер, селяни були змушені шукати додаткових джерел прибутку, серед яких найбільш поширені були промисли. Так, селяни Київської губернії займалися промисловим городництвом і виготовленням виробів з дерева (сани, вози, колеса, посуд), на Чернігівщині вирощували і обробляли коноплі й тютюн. У селянських господарствах Полтавської губернії було поширене садівництво, гончарство і особливо вівчарство⁶.

Твердження автора нібито позбавлення селян землі було основною причиною розвитку промислів на Україні, на наш погляд, не цілком

¹ А. М. Панкратова. Формирование пролетариата в России, стор. 475. Изд-во АН СССР, М., 1963.

² Історія Української РСР, т. I, Київ, 1953.

³ Там же, стор. 338.

⁴ Там же.

⁵ І. М. Бровер. Україна на порозі до промислового капіталізму (соціально-економічні нариси й матеріали). Харків, 1933.

⁶ Там же, Харків, стор. 23.

правильне тому, що промисли були більш поширені не серед збіднілих, а, навпаки, серед заможних селян, які перебували в основному на оброчному становищі, що й визначало їх господарську самостійність. До того ж поширення на Україні селянських промислів у книзі висвітлено односторонньо. І. М. Бровер лише описує, де і які були промисли, чим займалися селяни, не вдаючись до глибокого аналізу розвитку товарно-грошових відносин у селянських господарствах, не розглядаючи їх еволюції і не показуючи розшарування серед різних груп українського селянства. Треба відзначити й те, що чумакування — одну з найпоширеніших і специфічних форм торгівлі на Україні — автор розглядає лише як форму селянських промислів. У своїй роботі І. М. Бровер використав багато друкованих і архівних матеріалів, статистичних таблиць, але необхідний аналіз і висновки з них робить досить рідко.

Вигідно відрізняється щодо цього робота Ф. Ястребова¹, в якій значно ширше, хоч і в популярній формі, досліджується розвиток капіталістичних відносин у селянському й міському дрібнотоварному виробництві в першій половині XIX ст.

Селянські промисли на Україні були поширені здавна, але в порівнянні з Центрально-промисловим районом Росії значно менше розвинені. Автор правильно пояснює це тим, що на Україні переважала панщина як система експлуатації кріпосного селянства, яка залишала дуже мало часу для занять промислами. Але чому на Україні і в ряді районів Росії (Центрально-чорноземному, Поволжі), а також у Білорусії переважала панщина, Ф. Ястребов не пояснює. Очевидно, в чорноземних районах поміщикам була вигідніша панщина, ніж оброк, тому тут селянські, промисли і набули меншого розвитку.

Селянські промисли розвивалися повільно ще й тому, пише автор, що в першій половині XIX ст. господарства селян в основному ще мали натуральний характер, з ринком були зв'язані слабо, потреби в одязі, взутті та сільськогосподарському реманенті задовольняли виробами власного виробництва. І тільки незначна частина селянської продукції продавалася на місцевих базарах та ярмарках. Але оскільки селянське ремесло зв'язувалося з ринком, воно дедалі більше потрапляло в залежність від скупників, які поступово витісняли селян з ринку і, користуючись своїм монополічним становищем, скуповували селянську продукцію за низьку ціну або забирали її у селян за борги.

На матеріалах про селян-ткачів Полтавської губернії Ф. Ястребов показує, що на Україні була поширена і вища форма експлуатації селян-кустарів — капіталістична робота дома.

На Україні розвивалося і міське ремесло, яке в першій половині XIX ст., як зазначає автор, взагалі ще недостатньо не відокремилася від землеробства, але капіталістичні відносини в ньому вже почали зароджуватися. Дрібний міський ремісник спочатку потрапляв у залежність від скупника, купця, а потім розорювався і ставав найманим робітником. Скупник прибирав до своїх рук майно розореного ремісника і влаштовував капіталістичну майстерню, яка спочатку відрізнялася від майстерні дрібного ремісника лише кількістю одночасно зайнятих робітників². Але перехід до мануфактурної і фабрично-заводської форм промисловості на Україні всіляко гальмувався колонізаторською політикою царизму, щоб зберегти ринок для збуту товарів російських підприємств.

¹ Ф. Ястребов. Нариси з історії України (Україна в першій половині XIX ст.). Київ, 1939.

² Ф. Ястребов. Указ. твір, стор. 131.

Це й привело до того, що в другій чверті XIX ст. на українських ярмарках провідна роль належала російським купцям та фабрикантам¹. Ця думка Ф. Ястребова не відповідає дійсності і справедлива лише щодо продукції текстильної і металургійної промисловості, яка в той час майже зовсім не вироблялась на Україні. Що ж до ринку в цілому, то протягом усієї першої половини XIX ст. він був у руках української буржуазії. Крім цього, слід відзначити, що автор, висвітлюючи розвиток дрібнотоварного виробництва, загальнотеоретичні положення рідко підтверджує конкретним фактичним матеріалом.

Незважаючи на вказані недоліки, в роботі Ф. Ястребова є багато цінного і особливо те, що автор на конкретному матеріалі переконливо викриває теорію «безбуржуазності» української нації, показуючи, як з розвитком промисловості й торгівлі на Україні кількісно росла і економічно зміцнювалась українська буржуазія в особі цукрозаводчика Яхненка, власників шкіряних заводів Кобця, Митюка та ін., які безжалісно експлуатували селян, козаків, ремісників і на цьому наживали великі капітали.

Істотним вкладом дослідження розвитку товарно-грошових відносин у селянському господарстві є роботи І. Г. Шульги². Автор на основі глибокого й детального вивчення багатьох архівних документів приходить до висновку, що в другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні «товарно-грошові відносини проникали не тільки в поміщицькі, але й в селянські господарства»³. Яскравим доказом цього є значне поширення селянських промислів, які поступово набували спеціалізації, частіш за все в залежності від наявної місцевої сировини. Селяни виготовляли полотно, одяг, взуття, посуд тощо і збували цю продукцію на дрібних ярмарках та місцевих базарах. На віддалені й великі ярмарки селянські товари доставляли в основному скупники, які й самі відкривали у своїх господарствах майстерні, де працювали залежні від них селяни-кустари. «Особливо яскраво, — вказує І. Г. Шульга, — це було помітно у шкіряній промисловості, де окремі заможні селяни мали майстерні, в яких за рік обробляли 4—5 робітниками 1000 і більше шкір»⁴.

Протягом багатьох років над вивченням проблеми генезису капіталізму на Україні працює І. О. Гуржій. Результатом його досліджень є ряд книг і статей з різних питань цієї проблеми⁵. Питання, що нас цікавить, а саме — розвиток дрібнотоварного виробництва, найповніше і найпоследовніше викладено в роботі «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст.».

Досліджуючи розвиток селянських промислів на Україні в першій половині XIX ст., І. О. Гуржій зазначає, що вони в цей час ще остаточно не відокремились від землеробства і поєднувались з ним у різнома-

¹ Ф. Ястребов. Указ. твір, стор. 141—145.

² І. Г. Шульга. Развитие товарного производства и торговли на территории Левобережной Украины во второй половине XVIII в. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Киев, 1954; (далі: І. Г. Шульга. Автореферат...). К вопросу о развитии Всероссийского рынка во второй половине XVIII в. (по материалам Левобережной Украины). Ж. «Вопросы истории», 1958, № 10, стор. 35—45.

³ Ж. «Вопросы истории», 1958, № 10, стор. 39.

⁴ І. Г. Шульга. Автореферат...

⁵ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. Держполітвидав УРСР Київ, 1954; зародження робітничого класу України. Київ, 1958; Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. Вид-во АН УРСР. Київ, 1962.

нітних формах. Найпоширенішою формою було поєднання натурального землеробства з домашніми промислами і панщиною або податками на користь кріпосницької держави. Згодом, уже в період розкладу феодално-кріпосницької системи, розвиваються і такі форми, як поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислової продукції на ринок, поєднання дрібного торгового землеробства з дрібним товарним виробництвом у промисловості¹. Спираючись на велику кількість архівних і друкованих матеріалів, автор простежує розвиток і спеціалізацію селянських промислів не тільки в губерніях, але й у повітах та селах.

Розміром і ступенем поширення, пише І. О. Гуржій, перше місце посідали промисли Полтавської губернії, де, за даними 1845 р., ними займалися 46423 чол. За Полтавською ідуть Харківська губернія — 23351 чол. і Київська — 6559 чоловік². Взагалі ж селянські промисли найбільше були поширені на Лівобережжі України. Це зумовлювалося тим, що тут переважали державні селяни й козаки, які сплачували оброк, а також поміщицькі селяни, які мали свою землю, що деякою мірою визначало їх господарську самостійність.

У поширенні селянських промислів на Україні велику роль відігравали дрібні промисловці та ремісники, які прибували з центральних промислових губерній Росії. Це спостерігалось, підкреслює автор, особливо в перші десятиріччя XIX ст. Багато з них заводили власне господарство і назавжди залишалися у складі місцевого населення.

У книзі багато уваги приділено розвиткові такого селянського промислу, як чумакування. І це не випадково, бо через відсутність досконалих засобів сполучення і наявність примітивних форм торгівлі чумакування відіграло важливу роль у внутрішній торгівлі як посередник між окремими районами України, а також між російськими і українськими губерніями³.

Але, зазначає автор, незважаючи на те, що дрібні селянські промисли на Україні не набули такого поширення, як у центральних промислових губерніях Росії, вони все ж мали важливе народногосподарське значення. У зв'язку з недостатнім розвитком великої промисловості селянські промисли постачали на ринок основну частину дешевих необхідних виробів аж поки вона не перейшла до масового застосування машин для виробництва товарів.

Розвиток селянських промислів, як неодноразово відзначається в книзі, був нерозривно зв'язаний з процесом розшарування селянства, який в різних місцях України відбувався по-різному. Чим більшу господарську самостійність мали ті чи інші категорії та групи селян, тим швидше і глибше відбувався серед них процес розкладу. Наслідком розшарування було те, що на одному полюсі заможна верхівка, яка займалася промислами, засновувала майстерні, мануфактурні підприємства, а на другому — більшість селян втрачала свою самостійність, потрапляючи в повну залежність від скупників і купців, які згодом ставали дрібними й великими капіталістами.

Але слід зазначити, що зародження капіталістичних відносин у селянському господарстві, зв'язане з розвитком мануфактурних під-

¹ І. О. Гуржій. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст., стор. 259.

² І. О. Гуржій. Указ. твір, стор. 269.

³ Там же, стор. 260.

приемств і появою буржуазії, в книзі висвітлено недостатньо, в основному лише в загальних рисах, мало аргументовано конкретним фактичним матеріалом.

Грунтовніше й повніше це питання досліджено в іншій книзі цього ж автора¹. У ній також наведено багато фактів, які викривають брехню українських націоналістів ніби промисловість України штучно насаджувалась російською буржуазією і тому український народ не мав своєї буржуазії.

Важливе значення для вивчення розвитку селянського й міського дрібного виробництва на Україні має праця О. О. Нестеренка². Докладно висвітлюючи розвиток промисловості на Україні, автор говорить, що ремесло було поширене в містах і селах, але цеховий лад не набув значного поширення, «бо вже визрівали нові форми промисловості і більш широкі вимоги до неї, яких цехи задовольнити не могли»³.

Особливо цінним у книзі О. О. Нестеренка є те, що, досліджуючи окремі галузі промисловості, він детально описує побутові умови кустарів, їх техніку, місця і причини поширення окремих видів селянських промислів. У книзі простежується розвиток промисловості від ремесла до мануфактури і фабрики. Але в ній мало наведено конкретного матеріалу, що свідчив би про приплив селян у промисловість і перехід розорених кустарів до лав найманих робітників.

* * *

У цій статті ми зробили спробу коротко проаналізувати дослідницьку роботу українських істориків з питань розвитку дрібнотоварного виробництва в період зародження капіталізму на Лівобережній Україні. Вивчення літератури, що була в нашому розпорядженні, дозволяє зробити висновок, що в кінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. на Лівобережній Україні відбувався процес переходу від простого товарного виробництва до капіталістичного. В надрах феодального суспільства зароджувався капіталістичний уклад. Феодальні виробничі відносини проходили в явну невідповідність з характером продуктивних сил. Україна ставала на шлях розвитку промислового капіталізму.

З короткого огляду згаданих вище робіт видно, що проблема генезису капіталізму на Україні взагалі висвітлена в історичній літературі. Проте деякі питання мало або зовсім не досліджені. До них належать: процес відокремлення кустарів від землеробів; перехід кустарів до лав робітничого класу; процес виділення купців та капіталістів із середовища кустарів. Глибоке дослідження цих питань дасть можливість повніше висвітлити проблему генезису капіталізму в цілому на Україні і Лівобережній зокрема.

¹ І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України. К., 1958.

² О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I. Держполітвидав УРСР Київ, 1959.

³ О. О. Нестеренко. Указ. твір, стор. 90.

**ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ XVIII ст.
НА УКРАЇНІ В ПРАЦЯХ О. Я. ЄФИМЕНКО****О. Ф. Скакун**

З усіх проблем, зв'язаних з історією селянських рухів XVIII ст. на Україні, відомий історик України Олександра Яківна Єфименко досліджує дві: боротьбу українських селян проти феодального й національного гноблення, так звану гайдамаччину і селянське повстання в с. Турбаях на Лівобережній Україні.

Наслідки вивчення першої з названих проблем викладені в монографії О. Я. Єфименко «Из истории борьбы малорусского народа с поляками», яка була опублікована у близькому до ліберально-народницьких кіл журналі «Слово»¹, а потім у двотомному збірнику її праць з історії України². Д. Багалій зазначав, що поштовхом і підставою для написання цього твору стали дослідження й публікації одного із стовпів української буржуазно-націоналістичної історіографії В. Антоновича³, який, на думку Д. Багалія, «зробився немовби її науковим керівником як з боку методологічного, так і з боку фактичного»⁴. Однак ця думка не була ним обгрунтована і не здається переконливою. Імовірноше, О. Я. Єфименко звернулася до висвітлення історії гайдамацького руху тому, що у фондах колишньої Генеральної військової канцелярії і Малоросійської колегії⁵, які зберігалися тоді в Чернігівському архіві, їй вдалося знайти нові, не відомі В. Антоновичу, документи про гайдамаччину, які вона прагнула використати, побоюючись, що вони можуть бути втрачені «раніш, ніж встигнуть стати надбанням науки»⁶.

Але якщо Д. Багалій, говорячи про залежність праці О. Я. Єфименко від досліджень В. Антоновича, все ж не відмовляв їй у значній самостійності, то другий критик — І. Джиджора заперече всяке значення цього твору, намагаючись зобразити його лише як «популярний виклад дослідження В. Антоновича»⁷. Неспроможність подібних тверджень виявляється відразу ж при порівнянні дослідження О. Я. Єфименко з відповідним твором В. Антоновича.

¹ «Слово». 1879, № 9, стор. 27—73; № 11, стор. 171—223.

² А. Я. Єфименко. Южная Русь, т. II. СПб., 1905, стор. 12—143.

³ Див. Д. Багалей. Историко-филологический факультет императорского Харьковского университета. «Записки императорского Харьковского университета», кн. 2, 1910, стор. 15.

⁴ Д. Багалій. Передмова до кн. О. Я. Єфименко «Історія українського народу», Харків, 1922, стор. 111, III.

⁵ Див. ЦДІА УРСР, ф. 51, 53, 54.

⁶ А. Я. Єфименко. Из истории борьбы малорусского народа с поляками. «Южная Русь», т. II, Спб., 1905, с. 81.

⁷ І. Джиджора. З новітньої української історіографії. Львів, 1906, стор. 15.

В. Антонович, розглядаючи історію гайдамаччини з позицій поміркованого буржуазного лібералізму та ідеалістичної методології, вважав, що причини гайдамацького руху «лежали, з одного боку, у виключності станових, національних і релігійних **переконань** (підкреслено мною. — О. С.) панівного стану Польщі, а з другого, в анархічному устрої Речі Посполитої»¹. О. Я. Єфименко, вказує також на цілий ряд факторів, що привели до гайдамаччини. Тут і «економічна петля, яка все сильніше стягувалася навколо шиї малоросійського селянства Польщі, і правове гноблення, що не дозволяло хлопіві навіть мріяти про яке-небудь міцне забезпечення власності та особи, і постійна сваволя в справах совісті й релігійного переконання, — все це, — зазначає вона, — повинно було страшенно нагромадити незадоволення в малоросійському хлопстві»².

Проте розглядаючи взаємодію цих факторів, О. Я. Єфименко значною мірою відходить від ідеалістичного еkleктизму ліберально-буржуазної історіографії. Для неї зазначені фактори не рівноцінні. На перший план вона висуває соціально-економічний фактор. Показуючи безперервне зростання протягом XVIII ст. експлуатації³, О. Я. Єфименко підкреслює, що вибухи гайдамаччини збігаються з тими періодами, коли повинності селян збільшувалися⁴. Що ж до релігійно-національних мотивів, то вона цілком правильно відносить їх до числа «загострюючих обставин»⁵. Більш того, О. Я. Єфименко неодноразово вказує на соціально-економічну основу релігійних і національних суперечностей. «Малоросійський хлоп, — підкреслює вона, — вливав у поняття унії, як у продукт польсько-католицько-шляхетських хитрувань, всю ненависть до того суспільного й державного ладу, який зробив з нього хлопа»⁶. Далі вона пише, що й національне питання визначається «всією сукупністю соціальних питань»⁷.

Про те, що О. Я. Єфименко досить виразно відчувала соціальну природу гайдамаччини, свідчать ті розділи її дослідження, в яких вона розглядає характер і рушійні сили цього руху.

Український буржуазний націоналіст О. Гермайзе, заперечуючи селянський характер гайдамацького руху, перекидає точку зору О. Я. Єфименко в цьому питанні, твердячи, що на її думку гайдамацькі загони склалися «в більшості не з селян»⁸. Але О. Я. Єфименко говорить протилежне тому, що їй приписує О. Гермайзе: «Весь рух XVIII ст., відомий нам під назвою гайдамаччини, є рух виключно хлопський. Участь запорозького козацтва мала значення цілком підлегле, службове» і «зафарбовувалась у барви руху хлопського»⁹. О. Я. Єфименко, однак, не заперечує значної організуючої ролі запорозького козацтва в гайдамацькому русі, вказуючи, що кріпосне селянство в силу свого становища не могло саме, без участі вільного населення створити «революційну організацію»¹⁰. Всупереч В. Антоновичу вона розкриває соціальні корені, які зв'язували селянство з козацтвом. Показуючи участь у повстанні

¹ В. Антонович. Исследование о гайдамаках. К., 1876, стор. 127—128.

² А. Я. Ефименко. Указ. праця, стор. 27.

³ Там же, стор. 23—24.

⁴ Див. там же, стор. 39.

⁵ Там же, стор. 88.

⁶ Там же, стор. 24.

⁷ Там же, стор. 27.

⁸ О. Гермайзе. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, № 1—2, стор. 23.

⁹ А. Я. Ефименко. Указ. праця, стор. 68—69.

¹⁰ Там же, стор. 69—70.

1734 р. надвірних козаків, вихідців з Молдавії, вона підкреслює, що «схожість соціального становища переважила національну різницю, і волохи не тільки виявилися на боці хлопства, але навіть стали з своєю військовою організацією центром, навколо якого групувався рух селян»¹. Таку ж роль відігравали згодом і запорожці, але не «забезпечені в економічному відношенні лівобережні козаки»², як твердив В. Антонович, а запорізька біднота, «сірома», яка і «взяла на себе керівну роль у справі малоросійського хлопства»³.

Правильне розуміння причин, характеру й рушійних сил повстань дозволило О. Я. Єфименко дати вірну оцінку і розкрити соціальний зміст гайдамаччини. Вона рішуче виступає проти спроб реакційних істориків типу О. Скальковського зобразити боротьбу селян у вигляді звичайного розбою і вияву «природженої ним злості»⁴. О. Я. Єфименко неодноразово підкреслює антифеодальну спрямованість і революційну суть руху. «1734 рік, — пише вона, — є першою масовою спробою малоросійського хлопства взятися до розв'язання своїх політичних і соціальних завдань». Менш виразно розкривається соціальний зміст найбільшого селянського повстання, так званої коліївщини⁵. Але й тут вона відзначає, що до прагнення українських селян захистити православну віру від «уніатських і конфедератських насильств» приєдналися і «звичайні заповітні мрії про звільнення від панства»⁶.

На відміну від В. Антоновича, який шкодує як типовий помірковано-буржуазний ліберал, що гайдамаччина не знайшла «більш легальних і громадянських шляхів для свого вияву»⁷ і називає її «народною реакцією», яка набула рис «більш негативних, ніж позитивних»⁸, О. Я. Єфименко постійно говорить про «революційну спрямованість»⁹ українського селянства і, кінець-кінцем, називає гайдамацький рух «хлопською революцією»¹⁰, а селянські повстання 1734, 1750 і 1768 років — «найбільш інтенсивними з революційних рухів малоросійського хлопства»¹¹.

Підкреслюючи революційний характер гайдамацького руху, О. Я. Єфименко критикує тих мемуаристів та істориків, які з метою дескредитування ідеї революційної боротьби малювали дії гайдамаків тільки чорною фарбою. Насправді, вказує О. Я. Єфименко, «гайдамацький рух в цілому зовсім не був таким кривавим, як звикли його зображувати»¹². І хоч її трохи шокують суворі форми боротьби гайдамаків, вона, однак, виправдує їх дії як відповідь на звірства шляхти, яка й повинна була розплачуватися за свої «соціальні гріхи»¹³.

Таким чином, у цьому дослідженні О. Я. Єфименко вперше в історичній літературі чітко і обґрунтовано розкрила соціальну природу й характер боротьби українського селянства проти польсько-шляхетського феодально-кріпосницького режиму на правобережних землях

¹ А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 69—70.

² В. Антонович. Указ. праця, стор. 24.

³ А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 44.

⁴ Там же, стор. 49.

⁵ В. Антонович зовсім не зачіпає цієї проблеми.

⁶ А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 105.

⁷ В. Антонович. Указ. праця, стор. 50.

⁸ Там же, стор. 4.

⁹ А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 29, 32, 37.

¹⁰ Там же, стор. 114.

¹¹ Там же, стор. 87.

¹² Там же, стор. 61.

¹³ Там же, стор. 110, 125.

України у XVIII ст. Однак в цілому О. Я. Єфименко залишалася на позиціях суб'єктивно-ідеалістичної народницької методології і не змогла дати до кінця послідовної наукової концепції історії гайдамацького руху. В суто народницькому дусі зображує вона селян «легковірною і легковажною масою»¹, дії якої були приречені через відсутність видатної особи на безплідність. Неосвічений виходець з народу Максим Залізник не відповідав її народницькому ідеалові «критично мислячої особи» і тому «не міг бути справжнім народним проводирем»². Звідси походить і недооцінка повстання 1768 р., яке вона хоч і визнає найбільш інтенсивним епізодом гайдамацького руху, але вважає, що це повстання «не досягло за широтою розповсюдження навіть тих меж, яких воно досягло у 34—50 роках»³. Помилковість такої оцінки виявляється навіть при ознайомленні з фактичним матеріалом, наведеним нею ж самою⁴.

Неспроможні і спроби О. Я. Єфименко пояснити гайдамацький рух як типово український психологічними особливостями українського населення і його більшою свідомістю порівняно з російським⁵. В дійсності, як відомо, подібні форми класової боротьби феодально залежного селянства були не тільки на Україні, а й на Балканах під час турецького господарювання під назвою гайдуцтва⁶ і в Росії у так званій понизовій вольниці⁷.

Відбиток народницької доктрини «героїв і натовпу» позначився і на з'ясуванні нею причин поразки селянських рухів. Правильно вважаючи, що стихійність і неорганізованість селян⁸, їх царистські ілюзії⁹, а також допомога польській шляхті з боку царського самодержавства сприяли поразці селянських повстань XVIII ст., вона не зрозуміла головної причини невдач антифеодальної і визвольної боротьби селян, вбачаючи її не у відсутності класу, який зміг би політично очолити селянську масу, а в тому, що «не знайшлося проводирів, які б стали вище від неї», таких, яким був, на думку О. Я. Єфименко, Богдан Хмельницький¹⁰.

Таким чином, аналіз сильних і слабких сторін дослідження О. Я. Єфименко показує, що воно аж ніяк не є лише популярним викладом праці В. Антоновича, як це стверджує І. Джиджора. Навпаки, порівняно з В. Антоновичем О. Я. Єфименко зробила значний крок уперед як з боку методологічного, так і, трохи менше, з боку фактичного. Це дослідження, що відкрито спрямоване проти фальсифікацій реакційно-дворянських та буржуазно-націоналістичних істориків і переконливо розкриває вирішальну роль соціального фактора в селянських рухах XVIII ст. на Правобережній Україні, було безумовно позитивним внеском у розвиток демократичної течії української історіографії.

У світлі зазначеного здається не зовсім переконливою висловлена К. Гуслигим у 1934 р. думка про те, що ліберально-народницькі історики, до яких він відносить і О. Я. Єфименко, розглядали селянські рухи

¹ А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 110.

² Там же, стор. 104.

³ Там же, стор. 111.

⁴ Див. там же, стор. 87—116.

⁵ Там же, стор. 29.

⁶ Див. История Болгарии, т. I. М., 1954, стор. 192—195.

⁷ Див. В. М а в р о д и н. Крестьянские войны в России в 1773—1775 гг. Восстание Пугачева. Л., 1961, стор. 478—503.

⁸ Див. А. Я. Єфименко. Указ. праця, стор. 78—116.

⁹ Див. там же, стор. 70.

¹⁰ Там же, стор. 110.

XVIII ст. на Правобережжі нібито як «релігійно-національні»¹. Ближче до істини Л. Коваленко, який пише, що погляди О. Я. Єфименко на історію селянських рухів «перегукувалися з традиціями революційно-демократичної історіографії»². Дійсно, це її дослідження містить у собі значний матеріал, який міг би бути науково-дослідницьким обґрунтуванням революційно-демократичної оцінки гайдамацького руху, висловленої до неї лише в художніх та публіцистичних творах.

Однак чітко висловлений у працях О. Я. Єфименко 70-х років народницький демократизм згодом регресує в бік буржуазного лібералізму. Ця тенденція, яку, на наш погляд, недостатньо враховує Л. Коваленко³, виявляється в її пізніших працях, зокрема, в дослідженнях про селянське повстання в с. Турбаях, яке вона вперше опублікувала у 1891 р. в журналі «Киевская старина»⁴. Згодом воно було перевидане⁵, а також опубліковане в українському перекладі⁶.

Якщо О. Я. Єфименко не була першовідкривачем у висвітленні історії гайдамацького руху, то до науково-дослідної розробки історії селянських рухів XVIII ст. на Лівобережній Україні вона звертається одною з перших. Так, її праця про повстання селян у селі Турбаях була по суті першим дослідженням цієї події на підставі введеної нею в широкий науковий обіг справи «О турбаевских жителях, учинивших смертное убийство помещикам своим, надворным советникам Степану и Ивану и сестре их девице Марии Базилевским»⁷.

Уже сам по собі факт виходу в світ цього дослідження був значним явищем в українській історіографії кінця XIX ст. Висвітлення подій, зв'язаних з боротьбою українського селянства проти українських поміщиків, завдало удару по буржуазно-націоналістичній теорії «єдиного потоку» і «безкласовості української нації». Завдяки цьому, а також ясності викладу й вірогідності залученого матеріалу праця О. Я. Єфименко довгий час, аж до виходу в світ монографії І. Гуржія, зберігала значення, як перше дослідження, що дає «найбільш повне уявлення про повстання в с. Турбаях»⁸.

Разом з тим не можна не погодитись з К. Гуслистим, який зазначав, що для цього дослідження характерна ліберально-буржуазна спрямованість⁹, яка виявилася не стільки в тому, що О. Я. Єфименко не змогла правильно визначити причини селянських повстань XVIII ст. на Лівобережній Україні і дати вичерпну характеристику поміщицького господарства, майнової диференціації селянства, скільки в тому, що вона не розкриває революційних устремлень антикріпосницьких повстань селянства.

І вже в зовсім ліберально-буржуазному дусі О. Я. Єфименко висловлює своє ставлення до насильницьких дій турбаївських повстанців.

¹ К. Гуслистий. Селянське повстання 1768 р. на Україні. Харків, 1934, стор. 12.

² Л. Коваленко. Народницька течія в українській історіографії. «Тези доповідей та повідомлення Ужгородського держуніверситету», серія історична, вип. 3. Ужгород, 1959, стор. 59; див. також «Очерки истории исторической науки в СССР», т. II. М., 1960, стор. 705.

³ Див. там же.

⁴ «Киевская старина», 1891, № 3, стор. 373—401; № 4, стор. 155—160.

⁵ А. Я. Єфименко. Южная Русь, т. II, СПб., 1905, стор. 144—175.

⁶ Див. Руська історична бібліотека, т. XIX, стор. 125—158.

⁷ Див. ХФ ЦДІА УРСР, фонд. 629, спр. 1949.

⁸ І. Гуржій. Повстання селян в Турбаях. К., 1950, стор. 11.

⁹ Див. К. Гуслистий. Передмова до зб. «Повстання в селі Турбаях». Харків, 1932, стор. 10.

Співчуваючи селянам в їх мирних, легальних діях, вона не приховує свого розчарування тим, що більш «поміrkовані елементи, бажаючи дотримуватися наскільки можливо духу легальності й порядку, поступилися крайньому», і вже ніщо «не могло стримати цей страшний людський потік, весь насичений мстивою злістю»¹. Засуджуючи зловживання поміщиків, О. Я. Єфименко разом з тим описує в дуже похмурих тонах сувору розправу повсталих із своїми гнобителями і тут же, як це було властиво поміrkованим ліберально-буржуазним діячам, ідеалізує розумних і освічених представників царської адміністрації, завдяки «гуманності, довготерпінню і обережності» яких «революційна турбаївська гідра була обезглавлена, — на її думку, — без усякого зовнішнього акту насильства»². Начебто заслання на каторгу, екзекуції та виривання ніздрів, що застосовував царський уряд до турбаївців, не були цим самим «зовнішнім актом насильства».

Словзання О. Я. Єфименко з народницьких на ліберально-буржуазні позиції виявляється і при порівнянні її оцінки гайдамацького руху, даної в 1879 р., з тим, що вона писала про нього в «Очерках истории Правобережной Украины», опублікованих у 1894 р.³ Якщо в 70-і роки О. Я. Єфименко розглядала гайдамаччину в цілому як революційний рух українського селянства, то в названих нарисах вона вже не підкреслює революційного значення антикріпосницької боротьби селян. Насильницькі методи розправи повсталих з їх гнобителями не виправдуються нею. Більш того, вона намагається порівняти класову помсту селянства з випадками «колективного божевілля, коли людські душі миттю охоплюються невгамовною жадобою мук і крові»⁴. Якщо раніше вона вказувала на соціальні мотиви, які зв'язували надвірних козаків з волюських загонів з повсталими селянами, то тепер пояснює їх участь у повстанні 1734 р. лише «жадобою здобичі»⁵. Соціальний характер гайдамацького руху змальовується вже не так виразно, як у попередній праці. Вона нічого не говорить про соціально-економічні передумови повстань 1734 і 1768 рр., зупиняючись лише на зовнішньополітичних обставинах, які сприяли їх виникненню. А самі повстання вже не називаються найбільш інтенсивним проявом «революційних рухів малоруського хлопства», а іменуються «катастрофою» або «жахливим епізодом». Проводирі ж селянських повстань виступають у неї лише як «раптові герої збудженого натовпу»⁶.

В ліберально-буржуазному дусі розглядає О. Я. Єфименко історію селянських рухів XVIII ст. і в своїй синтетичній праці з історії українського народу, в якій численні повстання лівобережного українського селянства зовсім не згадуються, а участь запорожців у гайдамацькому русі пояснюється «темними інстинктами рядового товариства, вихованими історичною традицією»⁷. Таке ставлення до революційної боротьби селянства виявилось у неї в той час не випадково. Як і більшість представників народницької течії в історіографії, вона не була послідовним

¹ А. Я. Ефименко. Турбаевская катастрофа. «Южная Русь», т. II. СПб., 1905, стор. 154, 156.

² Там же, стор. 163.

³ Див. А. Я. Ефименко. Очерки истории Правобережной Украины. «Южная Русь», т. I. СПб., 1905, стор. 1—145.

⁴ Там же, стор. 135.

⁵ Там же, стор. 135, 137.

⁶ Там же, стор. 138, 139.

⁷ А. Я. Ефименко. История украинского народа, т. II. СПб., 1906, стор. 347.

демократом. Деякі ж риси демократичного світогляду, властиві ліберальним народникам в кінці XIX ст., з розвитком пролетарського руху і з'єднанням його з науковим соціалізмом остаточно розчиняються у звичайному буржуазному лібералізмі, який, указував В. І. Ленін, «не може миритися з кріпосництвом, але ... боїться революції, боїться руху мас»¹. Ця тенденція проступає і в історичних працях О. Я. Єфименко, написаних нею в кінці минулого й на початку нинішнього століття і, мабуть, найяскравіше в тих з них, в яких вона торкається питань класової антикріпосницької боротьби українського селянства.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

РОЗРОБКА БОЛГАРСЬКИМИ І РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ПРОБЛЕМ НАРОДНОГО ПОВСТАННЯ 9 ВЕРЕСНЯ 1944 РОКУ І ВИЗВОЛЕННЯ БОЛГАРІЇ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ

М. І. Турівненко

Вивчення історії народного повстання 9 вересня 1944 р. в Болгарії і визволення її Радянською Армією має велике наукове і політичне значення. 9 вересня 1944 р. підбито підсумок багаторічної класової боротьби болгарських робітників і селян за своє соціальне і національне визволення. Цю боротьбу трудящих очолила Болгарська робітничка партія (БРП)¹.

Успіх народного повстання нерозривно зв'язаний з перемогами Радянської Армії над фашистськими військами. Народи нашої країни допомогли братньому болгарському народові вигнати чужоземних поневолювачів, повалити фашистський режим і встановити народну владу, владу Вітчизняного фронту.

Болгарські і радянські історики досягли значних успіхів у вивченні визвольної боротьби болгарського народу в 1941—1944 рр., народного повстання 9 вересня 1944 р. і визволення Болгарії Радянською Армією².

У даній статті ми ставимо завдання підбити деякі підсумки вивчення цих подій болгарськими і радянськими істориками. Проблеми, що цікавлять нас, відображені передусім в узагальнюючих працях, присвячених усьому періоду 1941—1944 рр.

Першу спробу дослідити цю проблему зробив радянський історик Л. Б. Валев³. На підставі старанного аналізу джерел він переконливо довів зрадницьку роль правлячої верхівки Болгарії, яка поставила в роки війни на службу фашистській Німеччині не тільки економіку країни, але й чимало військових частин для придушення партизанського руху в Югославії і Греції. Л. Б. Валев викриває антинародну політику так званої «опозиції», як правої, так і лівої. Багато уваги він приділяє діяльності партії в організації бойових дружин і перших партизанських загонів.

Дуже цінні висновки автора про розвиток класової боротьби в Болгарії. «...Рух опору болгарського народу, — пише він, — являв собою не тільки національно-визвольний рух, спрямований проти німецьких загарбників та їх посібників з болгарської правлячої верхівки, але й со-

¹ З 1939 по 1944 рік так називалась Болгарська комуністична партія.

² Про деякі найновіші роботи болгарських істориків, присвячені цим питанням, див. Новые труды болгарских историков об антифашистской борьбе болгарского народа в период второй мировой войны. «Советское славяноведение», 1965, № 3, стор. 88—90.

³ Л. Б. Валев. Из истории Отечественного фронта Болгарии (июль 1942 — сентябрь 1944 г.). М., 1950.

ціальний, класовий рух болгарських робітників і селян, направлений також і проти місцевих кровопивць, в тому числі і проти куркульства, що перебувало в одному таборі з німецькими окупантами» (стор. 77—78).

У заключній частині книги Л. Б. Валева показує всенародний характер боротьби трудящих влітку 1944 р., підкреслюючи, що ця боротьба могла закінчитися успішно лише при безкорисливій допомозі радянського народу і його армії, яка виконала свій інтернаціональний обов'язок. Детально висвітлена організаторська роль Вітчизняного фронту у згуртуванні різних шарів населення навколо його програми.

У книзі Л. Б. Валева є окремі пропуски й неточності. У ній мало місця відведено повстанню 9 вересня 1944 р. і визволенню країни Радянською Армією. Не точно твердження автора і про те, що «...9 вересня влада Вітчизняного фронту була встановлена по всій країні» (стор. 102). В дійсності вона встановлювалась до 11 вересня.

Значний інтерес викликає робота М. Позолотіна. Автор аналізує внутрішнє й зовнішнє становище Болгарії в 1941—1944 рр., показує занепад народного господарства, який привів до різкого погіршення становища робітничого класу, викриває антинародну політику правлячих кіл. Він всебічно висвітлює дії БРП, яка висунула єдино правильний лозунг — об'єднання народу навколо комітетів Вітчизняного фронту. Автор приходять до висновку, що перемога Радянської Армії на Болзі стала переломним моментом у посиленні збройної боротьби в Болгарії (стор. 63—68). Саме в 1943 р. Військова комісія була перетворена в Головний штаб Народно-визвольної повстанської армії, ЦК направив у всі повстанські зони своїх представників (стор. 64), було закінчено формування майже всіх партизанських загонів.

М. Позолотін показує, як останні буржуазні уряди (Багрянова і Муравйова) за гучними демагогічними обіцянками приховували дійсні прагнення — врятувати класове панування буржуазії заміною німецької окупації англо-американською.

Книга прийнята духом приязні до болгарського народу, розкриває тісний зв'язок національно-визвольного руху в Болгарії з титанічною боротьбою Радянської Армії проти фашистських загарбників.

Разом з тим у роботі допущено окремі неточності. На стор. 117 автор пише, що повстання в столиці швидко поширилося по всій країні. Насправді ж повстання в Софії було лише кульмінаційним пунктом революції.

Одно з найзначніших — це дослідження болгарського історика Н. Горненського¹, яке є підсумком вивчення багатьох архівних матеріалів, уперше введених ним в науковий вжиток. У цьому дослідженні висвітлено внутрішню обстановку країни, в якій зароджувалась і розвивалась збройна боротьба народу, показано головні етапи цієї боротьби. Два розділи книги (стор. 183—222, 274—316) присвячені подіям 1944 р. В них Горненський розповідає про посилення збройної боротьби трудящих навесні і влітку 1944 р., про збільшення припливу робітників і селян у партизанські загони, повсюдну організацію комітетів Вітчизняного фронту. Автор приходять до висновку, що партизанський рух з серпня 1944 р. набрав наступального характеру (стор. 278). У роботі розкрито

¹ М. Позолотин. Борьба болгарского народа за свободу и независимость в период второй мировой войны. М., 1954.

² Н. Горненски. Въръжената борба на българския народ за освобождение от хитлерската окупация и монархо-фашистската диктатура (1941—1944). София, 1958, 336 стор.

величезну роль ЦК БРП в підготовці всенародного повстання, підкреслюється той факт, що «...переломний момент на користь революційних сил у нас настав 5 вересня» (стор. 286), тобто після оголошення війни Радянським Союзом фашистському уряду Болгарії. Багато уваги приділяє автор безпосереднім подіям 8—9 вересня і визвольній місії Радянської Армії.

Є в книзі і окремі недоліки. Мало досліджено економічні питання і становище народних мас. Викликає заперечення твердження автора про те, що вся середня буржуазія в революції належала до резерву пролетаріату (стор. 315). Насправді лише незначна її частина входила до резерву, а основна маса була пасивна, пригнічена, робила боязкі кроки в переговорах з англо-американськими імперіалістами.

Надзвичайно змістовна і цінна, як за матеріалом, так і за висновками, праця І. В. Ганевича¹. У книзі два розділи відведено подіям 1944 р. В них автор показує економічну залежність Болгарії від гітлерівської Німеччини, що привела до фактичного припинення розвитку продуктивних сил країни. Позитивним у книзі є те, що в ній докладно розповідається про заслуги БРП, яка застосовувала легальні й нелегальні форми роботи в масах для згуртування всіх шарів населення під прапором Вітчизняного фронту.

Автор правильно охарактеризував зрадницьке і дворушницьке ставлення до болгарського національно-визвольного руху правлячих кіл Англії і США (стор. 233—241), які намагалися перешкодити приходу Радянської Армії на Балканський півострів. Розгром німецько-румунського угруповання «Південна Україна» в Румунії, пише І. В. Ганевич, сприяв дозріванню безпосередньої революційної ситуації в країні, паралізував реакцію, що сприяло порівняно невеликим жертвам при звершенні революції. «Повстання 9 вересня 1944 р.,—робить він висновок,—це за формою народно-демократична революція, а за змістом — соціалістична» (стор. 315). У книзі І. В. Ганевича використано численні документи, які розповідають про бойову дружбу болгарських, югославських і грецьких партизанів (стор. 219—232).

Є в книзі окремі неточності та недоробки. До них слід віднести твердження, що тільки після провалу спроб монархо-фашистської кліки нав'язати болгарському народові фашистську ідеологію уряд вдався до відкритого насильства (стор. 108). Насправді всі фашистські уряди поєднували ідеологічну обробку народних мас з поліцейським терором.

Питання економічного розвитку Болгарії напередодні Вересневого повстання висвітлюється в ряді загальних і спеціальних праць. До їх числа належить монографія Ж. Натана «История экономического развития Болгарии»², в якій подіям 1941—1944 рр. присвячено спеціальний розділ (стор. 427—488). Спираючись на великий документальний матеріал, автор докладно характеризує діяльність монополістичних об'єднань в різних галузях економіки, повідомляє про збільшення капіталу найкрупнішого в країні банку «Болгарський кредит» з 1,5 млрд. левів у 1940 р. до 11,8 млрд. левів в 1944 р. (стор. 445). Автор дослідив також конкретні шляхи підкорення болгарської економіки іноземному капіталові і підрахував, що державний борг Болгарії з 7,4 млн. левів у 1941 р. зріс до 20,3 млрд. левів в 1943 р., а на утримання німецьких окупаційних

¹ І. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.). К., 1959.

² Ж. Натан. История экономического развития Болгарии. М., 1961.

військ у Болгарії протягом чотирьох воєнних років Болгарський народний банк виплатив 8 млрд. левів (стор. 453).

Ст. Цонев і П. Блізнаков¹, відзначаючи порівняно невеликі розміри концентрації і централізації болгарського капіталу, пишуть, що він «...відігравав по суті ту саму роль, що і його побратими — гіганти на Заході» (стор. 15). Автори показали, що болгарська буржуазія дуже охоче йшла за рахунок народу на різні угоди з німецькими іноземними фірмами.

У статті Д. Коена² аналізується діяльність так званого Центру по спеціальних поставках, використовуваного німцями для планомірного і в широких масштабах організованого грабування болгарської економіки. Лише через Центр з Болгарії в Німеччину було вивезено продовольчих та інших товарів на суму понад 3 млрд. левів (стор. 19). У статті наводиться цікава оцінка ролі німецької окупаційної армії в Болгарії, яка налічувала в жовтні 1943 р. 10 700 чол., а в липні 1944 р. — 22 015 чол. Вона перебувала в країні не тільки для подання допомоги болгарській реакції, але й, як правильно підкреслює автор, була «інструментом для загарбання товарів, призначених для внутрішнього споживання в Німеччині» (стор. 15, 40). Д. Коен наводить таблицю, з якої видно, що 33 акціонерних товариства, які постачали Центру товари, за 1941—1944 рр. збільшили розмір капіталу і фондів на 221%, військові поставщики щорічно одержували понад 30% прибутку (стор. 28).

В. Божинов у своїй книзі³ також пише про збільшення прибутку в гірничопромисловому виробництві з 4708,7 тис. левів у 1939 р. до 17296,9 тис. левів — у 1944 р. (стор. 13).

У ряді праць показано занепад промислового виробництва країни в 1944 р. З даних таблиці, яку наводить Ж. Натан⁴, можна зробити висновок, що рівень виробництва в металообробній, шкіряній, текстильній, хімічній, мукомельній та інших галузях промисловості в 1944 р. порівняно з 1939 р. знизився до 57,7%. Приблизно такі ж дані наводить і В. Божинов⁵.

У 1944 р. більшість підприємств Болгарії, відзначають Ст. Цонев і П. Блізнаков, працювали лише на 40—50% своєї потужності⁶. А. Б. Христов підкреслює, що працювали тільки ті, які за законом про громадянську оборону були зобов'язані випускати воєнну продукцію⁷. Промисловості не вистачало сировини, особливо металу. Його потрібно було, пише В. Н. Стародубська⁸, 180 тис. тонн на рік, а вироблялось лише 8,8 тис. тонн.

У ряді праць болгарських і радянських істориків наводяться дані про важке становище сільського господарства, в якому на той час було зайнято 80% населення країни. В. Божинов у своїй книзі відзначає⁹,

¹ Ст. Цонев и Близнаков. Икономически предпоставки на социалистическата революция в България. Варна, 1964.

² Д. Коен. Ограбването на българското народно стопанство чрез снабдяването на германските окупационни войски през втората световна война «Исторически преглед» (надалі скорочено «И. П.», 1961, № 4.

³ В. Божинов. Политическата криза в България през 1943—1944 г. С., 1957.

⁴ Ж. Натан. Указ. твір, стор. 459.

⁵ В. Божинов. Указ. твір, стор. 12.

⁶ Ст. Цонев и П. Близнаков. Указ. твір, стор. 92.

⁷ А. Б. Христов. Экономическое положение Болгарии. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1946, № 1, стор. 99.

⁸ В. Н. Стародубовская. Болгария на пути к социализму. «Вопросы экономики», 1949, № 2, стор. 65.

⁹ В. Божинов. Указ. твір, стор. 16.

що внаслідок поганого обробітку землі врожайність усіх сільськогосподарських культур рік у рік знижувалась, а обсяг сільськогосподарської продукції в 1944 р. ледве досягав 70% довоєнного рівня.

Тільки куркульські господарства, пише у своїй статті Д. Димитров¹, в основному тютюнницькі, виноградарські і плодоовочеві, могли дозволити собі застосування техніки. Особливо ненависною для селянства, відзначають Ст. Цонев і П. Блізнаков², була оголошена на початку 1943 р. спеціальна урядова постанова, в якій селянам диктувалися розміри посівів та поставок продуктів землеробства і тваринництва, що по дуже низьких цінах відправлялися в Німеччину. Автори наводять цікаві дані про зосередження в куркульських господарствах відібраної у бідняків і середняків землі (стор. 71). Підтвердженням цього є також дані, наведені А. Н. Кіршевською³: під час націоналізації у грудні 1947 р. куркульських підприємств в них було вилучено 1500 млинів, 400 маслоробень, 675 чесальних машин та ін.

Криза народного господарства Болгарії важким тягарем лягла на плечі трудящих і в першу чергу на робітничий клас. Ст. Цонев і П. Блізнаков показують⁴, як уряд і підприємці об'єднаними силами вели активний наступ на економічні й політичні права робітників.

У статті Б. Христова⁵ наведено таблиці, які свідчать про погіршення економічного становища робітників. Індекс прожиткового мінімуму напередодні революції, за даними Ж. Натана⁶, збільшився на 223%, в той час як заробітна плата робітника зросла лише на 12,3%.

Д. Коджейков, В. Хаджініколов і Я. Йоцов у книзі «Рабочее и профсоюзное движение Болгарии»⁷ дослідили основні етапи поневолення робітничого класу і, зокрема, антиробітниче законодавство 1940—1944 рр.

Найчіткішу оцінку економічного становища Болгарії в 1944 р. зробив І. Бочев⁸. «... Економічні стосунки, — пише він, — непереборно протиставили основну масу народу німецькому пануванню в країні, урядовій внутрішній і зовнішній політиці».

Складна внутрішня і зовнішня ситуація, в якій перебувала Болгарія в роки другої світової війни, поставила перед робітничим класом і трудящим селянством великі і важкі завдання.

Наявність Болгарської робітничої партії, що володіла марксистсько-ленінською теорією і будувала свою стратегію й тактику на знанні законів економічного розвитку і класової боротьби, дала можливість трудящим вибрати вірний шлях у боротьбі за своє соціальне й національне визволення.

Однією з перших праць, що досліджують стратегічні й тактичні лозунги партії, є стаття Ів. Вилова⁹, в якій автор, трактуючи основні

¹ К. Димитров. Аграрный вопрос и аграрная реформа в Болгарии. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1947, № 4, стор. 64.

² Ст. Цонев и П. Близнаков. Указ. твір, стор. 47, 48.

³ А. Н. Киршевская. Отечественный фронт и аграрный вопрос в Болгарии в первый период развития народной демократии (1944—1947 гг.). «Ученые записки ин-та славяноведения», т. V, 1952, стор. 325.

⁴ Ст. Цонев и П. Близнаков. Указ. твір, стор. 47—48.

⁵ Б. Христов. Указ. твір, стор. 101.

⁶ Ж. Натан. Указ. твір, стор. 477.

⁷ Д. Коджейков, В. Хаджиниколов, Я. Йоцов. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии. М., 1959.

⁸ И. Бочев. Икономически и политически основи на кризата в България през 1943—1944 гг. «Ново време», 1960, № 9, стор. 57.

⁹ Ив. Вѝлов. Стратегическите лозунги на Българската комунистическа партия по селския въпрос. «Ново време», 1955, № 3.

завдання народу в революції, пише, що їх перед народом стояло два: соціальне — повалення фашизму й капіталізму, і загально-національне — звільнення Болгарії від гітлерівських окупантів. Об'єднання навколо програми Вітчизняного фронту не було простою коаліцією різних партій Болгарської робітничої партії, Болгарського землеробського народного Союзу (БЗНС), соціал-демократичної партії і «Звена», а виражало загальнонародний рух трудящих міста й села. Автор вважає, що союзником пролетаріату в революції були тільки селяни бідняки. «В комітетах Вітчизняного фронту у селах, — пише він, — брали участь виключно селянська біднота — комуністи, землероби і їм співчуваючі» (стор. 29).

Значний інтерес для дослідження стратегії і тактики Болгарської робітничої партії має праця А. Аврамова¹, в якій автор розглядає зміну тактичних лозунгів і форм боротьби партії в період з 1940 — по 1944 рік. Прийняття нових лозунгів і форм боротьби, говорить він, свідчило про піднесення революції в країні на вищий ступінь розвитку. Союзником пролетаріату були селяни бідняки й середняки. В даному разі А. Аврамов стоїть на правильніших позиціях, ніж І. Виллов, який вважає, що союзником пролетаріату в революції були тільки селяни бідняки.

В. Стародубровська приходиться до висновку, що головним завданням революції було звільнення країни від німців², а про необхідність розв'язання соціальних проблем нічого не згадує.

У народно-визвольній боротьбі болгарського народу значне місце займає діяльність бойових груп. У висвітленні її велика заслуга належить Б. Стойнову, що виступив із спеціальною статтею³, в якій розповів про порядок прийому до бойових груп і їх організаційну побудову. Автор пише, що в початковий період боротьби бойові групи створювалися в основному в містах і біля залізничних ліній, звідки було зручно завдавати ударів по комунікаціях і об'єктах, які працювали на німців. Бойові групи в 1941—1942 рр. «... були основною формою боротьби болгарського народу» (стор. 145). Б. Стойнов дослідив функції і завдання, які бойові групи стали виконувати з 1943 р., коли партизанський рух розгорнувся вишир, показав, яку допомогу вони подавали партизанським частинам.

Великий інтерес для висвітлення подій влітку 1944 р. являє стаття Сл. Патрової⁴. Спираючись на багатий архівний матеріал, автор показує причини невдачі останньої блокади партизанських загонів, проведеної монархо-фашистським урядом. Метою блокади було повне знищення повстанського руху до вересня, коли, за визнанням уряду, очікувались важливі події (стор. 21).

Працю С. Петрової доповнює стаття Н. Горненського, в якій дається огляд партизанських дій протягом серпня і вересня⁵. Автор підкреслює, що в умовах назрівання безпосередньої революційної ситуації партизани відігравали роль ударних бойових одиниць народу, що повстав із зброєю в руках (стор. 101).

¹ А. Аврамов. Стратегия и тактика на БКП в подготовката и провеждането на деветосептемврийското. «Философска мисъл», 1959, № 5.

² В. Н. Стародубровская. Строительство экономического фундамента социализма в Народной Республике Болгарии. М., 1953, стор. 16, 18.

³ Б. Стойнов. Бойните групи — една от формите на въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941—1944 гг.). «И. П.», 1959, № 4.

⁴ Сл. Петрова. Неуспехът на монархо-фашистите да ликвидират народно-освободителната въстаническа армия през август 1944 година. «И. П.», 1960, № 5.

⁵ Н. Горненски. Преглед на партизанските действия у нас в навечерието на девети септември. «Известия на Ин-та за история», № 9, 1960.

«...Партизанський рух, — пише він, — розрісся в справжню масову народно-визвольну війну і перетворився у вирішальний фактор для підняття на збройне повстання» (стор. 135). Н. Горненський приходить до правильного висновку, вважаючи селян бідняків і середняків союзниками пролетаріату, а дрібну й середню міську буржуазію — додатковим резервом, хоча цей висновок і не підтверджується в достатній мірі фактичним матеріалом.

У боротьбі з болгарським народом монархо-фашистська верхівка широко користувалася запозиченими у німецького гестапо методами розправи з політичними противниками. Дослідженню цього питання присвячена інша стаття Н. Горненського¹.

Крім праць, що охоплюють партизанський рух в цілому, є ряд досліджень про діяльність партизанських загонів в окремих зонах. До них належить праця Г. Пенчева². На основі матеріалів центральних і місцевого архівів він показав багатогранну діяльність обласної партійної організації в розвитку партизанського руху на території ІХ повстанської зони.

Разом з партизанським рухом, активізацією бойових груп посилюється опір робітничого класу й селянства фашистському урядові. За останні роки з'явилися праці, в яких досліджується робітничий рух у Болгарії напередодні повстання 9 вересня 1944 року. Це питання відображено в роботі В. Хаджініколова, Д. Младенова, М. Исусова, А. Георгієва і В. Васілева³. У п'ятому розділі праці автори роблять висновок, що до першої половини 1942 р. в Болгарії майже не було страйкової боротьби, відбувалися тільки так звані «мертві страйки», під час яких робітники різко знижували продуктивність праці. У книзі показано велику організаторську роботу партії, спрямовану на посилення робітничого руху.

Весною 1944 р., пишуть автори, партія висунула лозунг доведення страйкових боїв, що посилюлися з 1943 р., до загального політичного страйку на всій території країни. У книзі, як додаток, наведено цікаві таблиці, з яких видно, що протягом 1944 р. в Болгарії відбулося 35 страйків. Найактивнішими у страйковій боротьбі були текстильники, швейники, тютюнники й металісти.

Боротьбі робітників-транспортників присвячена книга Д. Коджейкова, Хр. Христова, К. Ламбрева і А. Георгієва⁴. У ній зібрано матеріал про активну боротьбу робітників залізничних майстерень Софії (1943 р.), про нелегальні профспілкові конференції, які виробляли умови єдиних дій робітників. Добре показана боротьба варненських портовиків, робітників Дряновської вагонної фабрики.

В історичному нарисі про боротьбу робітників-трамвайників з 1901 по 1944 р. В. Дунавський пише, що в 1944 р. майже всі робітники-трам-

¹ Н. Горненски. Форми и методи на фашистския терор в България по време на нацистската окупация (1941—1944 гг.), «Списание на Българската Академия на Науките», № 3, 1963. По даному питанню див. також П. Огнянов. Слугата има нови господари. «Работническо дело», 26 грудня 1961 р. і статтю В. Минаев. «О международных связях гестапо». «Пограничник», 1946, № 6.

² Г. Пенчев. Въръжената борба на девета Шуменска въстаническа оперативна зона. С., 1961.

³ В. Хаджиниколов, Д. Младенов, И. Исусов, А. Георгієв, В. Васілев. Стачните борби на работническа класа в България. С., 1960.

⁴ Д. Коджейков, Хр. Христов, К. Ламбрев, А. Георгієв. Организация и борби на транспортите работници в България. С., 1962.

вайники Софії об'єднувалися більш ніж у 15 комітетів Вітчизняного фронту¹.

Спеціальних праць, що висвітлювали б становище і боротьбу болгарських селян в роки другої світової війни, ще немає. Але ці питання розглядаються в працях, присвячених національно-визвольній боротьбі.

Дослідження становища, що склалося напередодні повстання, неможливе без вивчення політичної кризи верхів. До праць, що досліджують цю проблему, належить книга В. Божинова². У другому і третьому розділах, спираючись на велику кількість нового архівного матеріалу, автор дає правильну оцінку міжнародного становища Болгарії в 1944 р., як складного і небезпечного для долі болгарського народу. Ця небезпека, підкреслює автор, була зв'язана насамперед з активізацією переговорів болгарського уряду з Англією і США. В. Божинов викриває нечисту гру урядових кіл Болгарії по відношенню Радянського Союзу.

Інша робота, в якій досліджується заключний етап політичної кризи в Болгарії, належить В. Д. Вознесенському³. Автор на підставі документів Архіву зовнішньої політики Росії⁴ показує залежність політики правлячих кіл Болгарії від становища на радянсько-німецькому фронті. Він пише, що серпнево-вересневе загравання уряду в зовнішній політиці було відображенням тієї катастрофи, в яку потрапили 1944 року фашистська Німеччина та її союзниця Болгарія. У статті є ряд неточностей. Немає підстав, наприклад, пояснювати млявість уряду в переговорах з Англією і США лише страхом репресій з боку Німеччини (стор. 31).

Дуже цікава стаття І. Димитрова «Останній уряд буржуазної Болгарії»⁵. В ній автор по-новому висвітлює ряд важливих подій, зв'язаних з діяльністю уряду Муравіюва. На відміну від інших авторів, він вважає, що цей уряд мав не фашистський, а буржуазно-конституційний характер. У правлячій верхівки, пише І. Димитров, не було іншого виходу «як відмова від фашистського режиму, відновлення конституційно-партійного державного ладу...» (стор. 7). Це була спроба притупити революційну боротьбу трудящих, відвернути збройне повстання. Але ця спроба болгарської буржуазії ліквідувати фашистський режим зверху і протиставити буржуазну демократію соціалістичній революції закінчилась повним провалом» (стор. 30).

І. Димитров наводить документи, які свідчать про те, що і в зовнішній політиці уряд проводив таку ж антинародну, вигідну для Німеччини політику. А коли стало очевидним, що гітлеровці програють війну, він форсує переговори з англо-американськими імперіалістами про введення їх військ у країну.

Окремі положення, висловлені автором, не зовсім точні і правильні. Він пише, що страх перед новим розгортанням боротьби народних мас «...Примушував його (уряд — М. Т.) використовувати проти цієї боротьби фашистський державний апарат, насильницькі методи» (стор. 20). Не можна, звичайно, «примушувати» болгарську буржуазію душити патріотичний рух, бо це вона завжди робила самостійно. Неясно, чому автор

¹ В. Дунавски. За хляб и свобода, стор. 152, С., 1958.

² В. Божинов. Указ. твір.

³ В. Д. Вознесенский. Заключительный этап политического кризиса в Болгарии. «Новое и новейшее время», 1964, № 4.

⁴ Фонд мікрофільмів Архіву зовнішньої політики Росії.

⁵ І. Димитров. Последното правителство на буржуазна България. «И. П.», 1964, № 5.

пише ніби розрив дипломатичних відносин з Німеччиною був не випадковим актом, а природним наслідком наміченої політики Муравйова (стор. 25). Відомо, що уряд Муравйова не намічав такого розриву, і цей крок він мусив зробити під впливом перемог Радянської Армії. Треба пам'ятати також і те, що урядова політика кабінету Муравйова розроблялась і, кінець кінцем, схвалювалась регентською радою, яка складалась з запеклих фашистів.

Збройне повстання болгарського народу тісно зв'язане з визвольною місією Радянської Армії в Болгарії. З. Ліппай у своїй статті¹, характеризуючи антинародну політику уряду Багрянова і Муравйова, повідомляє про становище німецьких військ на території Болгарії (стор. 5).

Болгарський історик Н. Горненський, пишучи про значення перемог Радянської Армії для розгортання національно-визвольної боротьби в Болгарії, наводить дані², які свідчать про бурхливе піднесення цієї боротьби в момент і після розгрому німецьких військ у Румунії.

Високу оцінку наслідків наступу Радянської Армії для розгортання революційних сил і звільнення Болгарії від німецьких військ дав також І. Кінов³. Ці перемоги, пише він, ще тісніше згуртували патріотичні і антифашистські сили країни, привели до посилення партизанського руху. Дружба болгарського і радянського народів ще більше зміцнилась у спільних боях проти гітлерівської Німеччини.

Для вивчення визвольної місії Радянської Армії в Болгарії цінним посібником є виданий 1964 року історико-мемуарний збірник «Яско-Кишиневские Канны» під загальною редакцією маршала Р. Я. Малиновського⁴. Визволенню Болгарії присвячено п'ятий розділ книги (стор. 213—261). В ньому розповідається про головний напрям просування радянських частин, що мали на меті запобігти вторгненню турецьких військ у Болгарію. 8 і 9 вересня радянські війська успішно виконали поставлене перед ними завдання. Прихід у країну армії-визволительки став справжнім святом братнього болгарського народу.

Висока оцінка ролі Радянської Армії в захисті революції болгарського народу від внутрішньої і зовнішньої реакції дається також у статті Н. Горненського⁵.

Небувалий розмах партизанського руху, боротьби робітників і селян, паніка урядових кіл перед переможним наступом Радянської Армії і їх уперте небажання мирно передати владу Вітчизняному фронту — ось в яких умовах ЦК Болгарської робітничої партії поставив перед трудящими завдання повалити профашистський уряд і встановити владу Вітчизняного фронту.

Стратегію і тактику партії в ці дні в загальних рисах висвітлив А. Аврамов⁶. У 1944 р., пише він, у Болгарії визріли вже об'єктивні

¹ З. Ліппай. Разгром Балканского плацдарма Германии. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1944, № 9.

² Н. Горненски. Значението на победите на Съветската Армия за размаха на въоръжената борба у нас против хитлериската окупация и монархофашизма. «Ново време», 1955, № 9.

³ И. Кинов. Настъпателните действия на Съветската Армия и деветосептемврийската победа. «Работническо дело», 5.IX, 1959.

⁴ Сб. «Яско-Кишиневские Канны». Под ред. Р. Я. Малиновского. М., 1964.

⁵ Н. Горненски. Въоръжената борба на българския народ против хитлериската окупация и българския фашизм (1941—1944 гг.). «Ново време», 1959, № 9.

⁶ А. А. Аврамов. Стратегията и тактика на БКП в подготовката и провеждането на деветосептемврийското. «Философска мисъл», 1959, № 5. Ряд цінних положень є в роботі А. Чаръкчиева. Българската комунистическа партия — организатор и ръководител на деветосептемврийското въстание. «Ново време», 1956, № 8.

передумови соціалістичної революції. БРП, вміло поєднуючи легальні й нелегальні форми боротьби, спрямувала в єдине русло народний гнів і скерувала його проти панівного в країні класу. Могутній наступ трудящих у вересневі дні очолили комітети Вітчизняного фронту. Готуючи повстання, партія пильно стежила за маневрами уряду, що намагалася обдурити народні маси, і негайно викривала ці махінації.

А. Аврамов розглядає найважливіші постанови й рішення БРП, спрямовані на безпосередню підготовку народного повстання, підкреслюючи, що оголошення Радянським Союзом війни профашистському урядові було «...останнім поштовхом для болгарської революції» (стор. 45).

Підготовка і проведення народного повстання 9 вересня 1944 р. висвітлені болгарськими й радянськими істориками в окремих розділах узагальнюючих праць про національний рух в роки другої світової війни, в ряді статей, і, зокрема, в монографії Сл. Петрової¹.

Робота Н. Горненського «Підготовка і проведення повстання 9 вересня»² становить значний інтерес у висвітленні цього питання. Автор досліджує сили, на які спиралася партія в революції (стор. 47). Аналізуючи затверджений ЦК БРП план повстання, він говорить, що нанесення головного удару в столиці відповідало марксистсько-ленінським вимогам про повстання. У статті наводяться дані про сили, які брали участь у повстанні в Софії, коротко розповідається хід повстання у провінції. Революція перемогла завдяки величезній підготовчій роботі, яку провів ЦК серед партизанів, робітників і селян, серед солдатів (стор. 63).

В одній із статей Н. Горненський³ підкреслює, що ЦК БРП закликав народ до повстання лише тоді, коли Радянська Армія могла подати йому практичну допомогу (стор. 112).

В. Божинов у IV розділі розглянутої нами книги приходить до висновку, що до серпня фашистський уряд і двірцева кліка були цілком ізольовані від народу і спиралася тільки на поліцію, жандармерію та фашистські організації⁴.

Автор вважає, що уряд Муравйова нічого для народу не зробив, а в зовнішній політиці привів відносини Болгарії з СРСР до війни (стор. 121—122). У книзі коротко висвітлені вересневі події 1944 р., підготовка і проведення повстання в Софії (стор. 126—130).

Дуже змістовною і цінною, як викладеним матеріалом, так і висновками, є згадана вище робота Сл. Петрової. В ній використано не тільки нові документи центральних, окружних і міських партійних архівів, але й матеріали, які зберігаються в музеях великих міст країни. Давши короткий аналіз внутрішнього й зовнішнього становища в країні, автор приходить до важливого висновку про те, що «...процес визрівання революційної ситуації почався з кінця весни — на початку літа 1944 року» (стор. 38). У цій роботі розкрито реакційну внутрішню і зовнішню політику уряду Ів. Багрянова, що намагався розколоти Вітчизняний фронт не тільки демагогічною пропагандою, але й деякими економічними по-

¹ Сл. Петрова. Борбата за установяване народнодемократическата власт. Май—септември 1944. С., 1964.

² Н. Горненски. Подготовка и извършване на деветосептемврийското въстание. «И. П.», 1959, № 4.

³ Н. Горненски. О характере и периодизации движения сопротивления в Болгарии. «Новая и новейшая история», 1962, № 3.

⁴ В. Божинов. Указ. твір, стор. 116.

ступками. Книга містить багато цінних даних про велику роботу партії в підготовці і проведенні народного повстання, що почалося, як правильно вважає автор, 5 вересня і досягло своєї вершини 8 і 9 вересня (стор. 214).

«Перемога 9 вересня 1944 року, — говорить у висновку Сл. Петрова — є перемогою соціалістичної революції у нас» (стор. 232). Народне повстання в Болгарії повторило в основному Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії. Але воно мало і свої особливості: в ньому брали активну участь середні селяни, з першого дня перемоги в управлінні взяли участь дрібнобуржуазні і буржуазні партії (стор. 236), боротьба робітничого класу злилася з боротьбою всіх антифашистських сил проти фашизму та імперіалізму, за соціальне й національне визволення. Ця боротьба велась на демократичній платформі, сформульованій у програмі Вітчизняного фронту (стор. 237).

У спеціальній статті Сл. Петрова¹ показала вирішальний вплив на молодь Робітничого молодіжного союзу, в рядах якого перебувало понад 20 тисяч членів (стор. 164). Автор розповідає про велику роботу, яку партія постійно вела серед молоді. ЦК БРП регулярно інформував ЦК РМС про завдання, що виникали на кожному етапі боротьби болгарського народу.

Швидка перемога трудящих 9 вересня 1944 р. значною мірою пояснюється переходом більшості частин урядової армії на бік повсталих. У статтях Н. Горненського², П. Ілієва³ і Ф. Христова⁴ досліджено окремі моменти цього важливого питання. В них говориться про велику роботу партії, спрямовану на перетворення армії в революційну силу повсталого народу.

Значний інтерес для вивчення діяльності комітетів Вітчизняного фронту в період повстання являє стаття І. Радкова⁵. Він наводить дані про перемогу повстання в багатьох селах Середньогір'я, Піріна, Родопу та інших місць ще 7 і 8 вересня 1944 р. Повідомлення про революцію в Софії стало сигналом для здобуття влади в тих селах, де не було партизанів. Народна влада повністю була встановлена 11 вересня. В цей день газета «Отечествен фронт» писала:

«...всі міста й села на боці нового уряду і керовані ВФ» (стор. 6). Переважну більшість у комітетах Вітчизняного фронту становили члени БРП (стор. 7).

Цінні дані про хід революції в Шуменській області знаходимо у книзі Г. Пенчева. Революційний натиск народних мас був такий великий, говорить він, що в багатьох населених пунктах повівської околії влада Вітчизняного фронту була встановлена ще 8 вересня⁶. Автор розповідає про прибуття в різні пункти Шуменської області частин Радянської Армії, де їх щиро зустріли трудящі, про допомогу, яку подали воїни-визволителі у здійсненні революції в різних селах і містах області.

¹ Сл. Петрова. Деветосептемврийското народно въоръжено въстание и участието на младежта в него. Сб. «Материали по история на младежкото революционно движение». С., 1962.

² Н. Горненски. Революционните войнишки действия в навечерието и по време на Деветосептемврийското въстание. «Работническо дело», 6 вересня 1958.

³ П. Илиев. Под бойното знаме на партията. «Работническо дело», 8 вересня 1959.

⁴ В. Христов. Създаване на българската народна армия. «Военно-исторически сборник», 1953, № 3.

⁵ И. Радков. Комитетите на Отечествения фронт — фактически органи на местната власт непосредствено след 9 септември 1944 г. «И. П.», 1963, № 2.

⁶ П. Пенчев. Указ. твір, стор. 310.

До VII з'їзду БКП в радянській і болгарській літературі не було єдиної думки про характер і значення народного повстання 9 вересня 1944 р. Деякі автори вважали його початком соціалістичної революції¹, інші — її перемогою. Так, Т. Павлов у статтях, написаних в 1955—1956 рр., що ввійшли до збірника «Характер і значення соціалістичної революції в Болгарії» пише: «...Революція у нас ще 9 вересня означала створення нової, народно-демократичної формою, соціалістичної змістом влади робітничого класу в союзі з трудящим селянством і народною інтелігенцією»².

В іншій статті, розвиваючи цю думку, Т. Павлов говорить, що соціалістична революція у своєму розвитку, одночасно розв'язуючи нерозв'язані досі буржуазно-демократичні завдання, зміцнювала всі функції пролетарської диктатури, завдала останнього нищівного удару не тільки монархо-фашистській буржуазії, а й болгарській буржуазії, болгарському капіталу взагалі³.

VII з'їзд БКП, що відбувся в 1958 р., чітко визначив характер і особливості революції 9 вересня 1944 р. В резолюції з'їзду говориться, що вона:

«...ствоїм класовим характером, змістом і значенням уже з самого початку була революцією соціалістичною. Її перемога була закономірним наслідком революційної боротьби болгарського робітничого класу в союзі з трудящими міста й села під керівництвом Болгарської комуністичної партії проти фашизму і капіталізму при вирішальній допомозі Радянської Армії»⁴.

З'їзд підкреслив, що в головному, у вирішальному 9 вересня 1944 р. повторило Велику Жовтневу соціалістичну революцію і було невід'ємною частиною великого переходу людства до соціалізму (стор. 266). Разом з тим у болгарській революції як за формою так і за темпами й методами, якими вона здійснювалась, були свої особливості. До них належить народно-демократична форма диктатури пролетаріату, участь Вітчизняного фронту і болгарського землеробського народного союзу в громадсько-політичному житті країни (стр. 267).

Після VII з'їзду БКП з'явилися праці, в яких характер і значення народного повстання висвітлюються з точки зору рішень з'їзду⁵.

Важливе місце у вивченні питань, зв'язаних з вересневим повстанням і визволенням Болгарії Радянською Армією, займають документи V і VII з'їздів БКП, такі узагальнюючі праці, як «Історія Болгарії»⁶, «Матеріали з історії Болгарської комуністичної партії 1925—1962 рр.»⁷ та «Історія Болгарії»⁸.

Короткий огляд праць болгарських і радянських істориків свідчить, що вони внесли чималий вклад у дослідження національно-визвольного руху в роки другої світової війни, а значить, і у вивчення народного повстання 9 вересня 1944 р. та визволення Болгарії Радянською Армією.

¹ А. Н. Киршевская. Указ. твір, стор. 300—301; М. Позолотин. Указ. твір, стор. 129, 131; А. Чарькчиев. Българската комунистическа партия — организатор и ръководител на деветосептемврийското въстание. «Ново време», 1956, № 8, стор. 37—38;

² Т. Павлов. Относно Деветосептемврийското народно въстание и четирити капитулации на българската буржуазия. Сб. «Характер и значение на социалистическата революция в България». С., 1958, стор. 16.

В. Божинов. Указ. твір, стор. 157.

³ Т. Павлов. Към въпроса за характера на българската народно-демократическа революция. Указ. збірник, стор. 59—60.

⁴ VII съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1958, стор. 266.

⁵ Т. Павлов. Указ. збірник, статті: «Под всепобеждаващото знамена ленинизма», стор. 66—68 і «Към въпроса за съдържанието и формата на социалистическата революция», стор. 108; С. И. Баскаков. К вопросу о характере народно-демократической революции в Болгарии и ее движущих силах. «Вопросы новой и новейшей истории», 1958, № 33, стор. 460—462, 447; Г. Г. Обручков. Характер и некоторые особенности народно-демократической революции в Болгарии. «Труды Одесского технологического ин-та», т. 12, кафедра общ. наук 1958; А. Аврамов. Указ. твір, стор. 45.

⁶ История Болгарии, т. II. М., 1955.

⁷ Материалы по истории на Българската комунистическа партия 1925—1922 гг. С., 1964.

⁸ История на България, т. III, С., 1964.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ

(М. М. ПАКУЛЬ)

Л. П. Калуцька, Г. В. Фрізман

1 березня 1965 р. минуло 85 років з дня народження доктора історичних наук, професора Харківського університету, одного з основоположників української радянської медієвістики Миколи Макаровича Пакуля. Нам здається, що настав уже час визначити його роль і значення в розвитку медієвістики на Україні.

Микола Макарович народився 1 березня 1880 р. в Білорусії. З двохлітнього віку і до самої смерті, що сталася 27 травня 1953 р., все його життя, виключаючи роки окупації, пройшло в Харкові. Дитинство його було тяжке. Рано втративши батька, він не мав змоги здобути гімназичну освіту і з великими труднощами, виявивши незвичайну наполегливість і твердість, склав іспити на атестат зрілості.

М. М. Пакуль був зв'язаний з передовою молоддю, брав участь у революційному русі, просидів півроку в тюрмі за поширення та зберігання підпільної літератури. У 1905 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, який і закінчив 1910 року з відзнакою. За студентську роботу «Колонат» був удостоєний золотої медалі й залишений при університеті, де під керівництвом професора Н. С. Гольдіна став спеціалізуватися на історії середніх віків. Одночасно Микола Макарович викладав історію в гімназіях. 1914 року він був відряджений для наукової роботи в Німеччину, але відрядження було перерване війною і незакінчене наукове дослідження про боротьбу папства проти імперії при Фрідріху II Гогенштауфені загинуло.

З 1920 року починається тривала і плідотворна робота Миколи Макаровича в Харківському університеті. Викладач, завідувач кафедри, декан історичного факультету, учитель багатьох поколінь істориків, він читав курси стародавньої, середньої і нової історії, керував аспірантами. Але дедалі більше його захоплювало вивчення історії середніх віків. Не випадкова була його активна участь у роботі Українського інституту марксизму-ленінізму (згодом ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів), де готувалися кадри марксистських істориків. Залучення Миколи Макаровича до цієї важливої і відповідальної роботи свідчило про те, що з позицій прогресивного історика, яким він був замолоду, він перейшов до марксизму, став одним з основоположників марксистської української медієвістики.

Велику і плідотворну роботу провадив він під час війни в Казахському університеті в Алма-Аті, де з його участю був створений історичний факультет. З 1944 р. Микола Макарович знову в рідному Харкові, де й працює до самої смерті.

Педагогічна й наукова діяльність М. М. Пакуля дістала високу оцінку. Ще в 20-х роках йому було присвоєно звання професора, а в 1936 р. без захисту дисертації він був удостоєний ступеня доктора історичних наук. М. М. Пакуль був нагороджений орденами і медалями.

Микола Макарович був ученим широкого діапазону, великим знавцем античності. Він підготував до друку прекрасний курс історії Греції і Риму, але війна й евакуація перешкодили його опублікуванню і рукопис безповоротно загинув у Харкові. М. М. Пакуль добре знав і нову історію. В роки війни він працював в Алма-Аті над питанням про німецьке панування в Ельзас-Лотарингії. На жаль, опубліковано тільки невеликий фрагмент цього дослідження¹. Прекрасно знаючи історію культури, він ще в 1923 р. опублікував цікаву роботу «Книга» (історичний нарис) першу роботу такого типу в радянський період².

М. М. Пакуль провадив також велику науково-популяризаторську роботу. У журналах «Знание», «Путь просвещения» опубліковано багато його популярних статей, переважно на історико-революційні теми. Але основний вклад у розвиток історичної науки зроблений ним в галузі медієвістики. Саме на цьому питанні і слід зупинитися докладніше.

Однією з проблем, що найбільше цікавили М. М. Пакуля, була проблема розвитку феодальних відносин у Західній Європі (головним чином на прикладі Франкської держави). Він читав спецкурс «Франкська держава», і в його архіві цілком зберігся підготовлений до друку рукопис на сто сторінок з цього питання. Крім того, на цю тему ним були опубліковані в кінці 20-х років статті в журналі «Прапор марксизму».

Слід відзначити, що проблему генезису феодалізму — одну з найважливіших проблем в історії середньовіччя — в цей період інтенсивно опрацьовували і російські медієвісти.

У зв'язку з появою робіт австрійського вченого А. Допша в 20-х роках навколо цієї проблеми знову розгорілася дискусія. Деякі радянські медієвісти приєдналися до концепції Допша і в своїх працях намагалися спростувати роль первісно-общинних відносин у формуванні феодального ладу й довести існування капіталізму в добу Каролінгів³. М. М. Пакуль був серед тих істориків, які не прийняли реакційної теорії Допша. У спеціальній статті, присвяченій питанню про грошове господарство в каролінгську добу, він детально розглянув натурально-господарську концепцію раннього середньовіччя, створену відомим німецьким істориком Інамою-Штернгом, і допшіанську концепцію вочинного капіталізму⁴. Порівнюючи їх, М. М. Пакуль пересвідчився, що більшість міркувань Допша побудовані на дуже сумнівних джерелах і тому непереконливі⁵. Він вважав, що австрійський історик нехтує вимогами статистики і робить висновки про наявність розвинених міст

¹ М. М. Пакуль. З історії німецького панування в Ельзас-Лотарингії. Наукова хроніка ХДУ ім. Горького. Збірник анотацій № 1(4). Історичний факультет. Травень 1946 р.

² Слід відзначити, що ця книга була в особистій бібліотеці В. І. Леніна. Див. «Бібліотека В. І. Леніна в Кремле». Каталог. М., 1961, стор. 530, № 6724.

³ Див., наприклад, Д. М. Петрушевський. Очерки из экономической истории Западной Европы. М.—Л., 1928.

⁴ Микола Пакуль. Питання про грошове господарство за Каролінгівської доби. «Прапор марксизму», 1928, № 1, стор. 141—164.

⁵ Там же, стор. 156, 158, 160.

у каролінгську добу, про активну торгівлю із Сходом, про високий рівень розвитку металічної і шерстяної промисловості на основі одного—двох свідчень. Наприклад, спираючись на лист одного ліонського диякона, в якому згадувалася шовкова пов'язка, що прикрашала дорогу книгу, Допш пише про поширення навколо Ліона в X ст. шовкової промисловості¹.

М. М. Пакуль не погоджувався з твердженням Допша про велику кількість міст в IX ст., бо Допш підходив до цього питання з суто юридичної точки зору і приписував міський устрій селищам, які в джерелах визначаються термінами *castrum*, *castella* і навіть *curtis villa*². Допшу, на думку М. М. Пакуля, не вдалося спростувати твердження Інами-Штернегга про переважання в каролінгську добу натуральних повинностей. Досліджуючи каролінгські тексти, що стосуються церковного будівництва і металічного ремесла, харківський вчений приходив до висновку про слабкий їх розвиток³.

У загальному висновку М. М. Пакуль відзначає і деякі позитивні сторони досліджень Допша, оскільки вони дещо збагатили наше уявлення про економіку раннього середньовіччя. Але він не вважав за можливе визначати каролінгську добу як період панування грошового господарства⁴. Однак ніде у статті не ставиться питання про політичну основу теорії А. Допша, який, будучи ідеологом реакційної буржуазії, намагався довести одвічність приватної власності і ліквідувати вчення про первісно-общинний лад. Він критикує Допша з суто академічних позицій, подібно тому, як робив це інший радянський історик — М. П. Граціанський, захищаючи від нападок Допша відоме джерело каролінгської доби, що свідчило про натуральний характер господарства, — *Capitulare de villis*⁵.

Правильно оцінити концепцію Допша стало можливим в результаті становлення радянської історичної науки, опублікування дуже важливих для історії середньовіччя праць Маркса і Енгельса. У своєму спецкурсі про Франкську державу, прочитаному 1936 р., М. М. Пакуль добре висвітлює причини, які спонукали Допша переглянути теорію феодалізму. Весь курс, оснований на багатьох джерелах, був побудований на засадах марксистської методології і різні питання становлення феодалізму розв'язуються в ньому так, як це стало загальноприйнятим в радянській науці у передвоєнний період.

Невелика, але вагома за змістом стаття М. М. Пакуля з критикою ще однієї ревізії теорії генезису феодалізму свідчить про те, що в цьому питанні він був непохитний: прекрасне знання джерел, великий інтерес до творів класиків марксизму забезпечували йому цю непохитність. У статті розглядалася відома робота бельгійського історика А. Піренна «Міста середньовіччя» (Брюсель, 1927; згодом вона була видана російською мовою)⁶.

М. М. Пакуль справедливо критикував Піренна за надмірне перебільшення в історичному розвитку зовнішніх стимулів — особливо зов-

¹ Микола Пакуль. Питання про грошове господарство за Каролінгівської доби. «Прапор марксизму», 1928, № 1, стор. 157.

² Там же, стор. 152.

³ Там же, стор. 164.

⁴ Там же.

⁵ Н. П. Грацианский. *Traditiones Karolingovskoy epochi v osvещении Dopsha*. Труды Института истории РАНИОН, т. 1, 1926, стор. 219—237.

⁶ М. Пакуль. Нова книга про середньовічні міста. «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 255—257 (петитом).

нішньої торгівлі¹. Перехід до феодалізму в Західній Європі бельгійський історик зв'язував з арабськими завоюваннями VII—VIII ст., з втратою європейцями Середземного моря, у зв'язку з чим в Західній Європі і настало панування села. Цікаво відзначити, що редакційна стаття до російського видання книги А. Піренна, написана відомим радянським медієвістом В. Стоклицькою-Терешкович, по суті повторювала основні думки замітки М. М. Пакуля, хоча навряд чи вона була їй відома².

З широкого спецкурсу про Франкську державу перед війною була опублікована стаття, що й досі є єдиною в радянській літературі роботою про зовнішню політику Карла Великого³. У статті досліджувалася італійська політика знаменитого франкського короля. Для неї знову характерне глибоке знання джерел і різної літератури. М. М. Пакуль розглядає взаємовідносини Карла, лангобардського короля і римського папи. Перший похід Карла в Італію правильно пояснюється наміром франкської знаті завоювати Ломбардію⁴. Захист папи, якого переслідували лангобарди, був тільки дуже вдалим приводом.

У статті приділяється багато уваги наслідкам франкського завоювання в Італії. В цілому автор приходять до висновку про прискорення процесу феодалізації, бо на території лангобардів оселялися головним чином франкські феодалі. На думку автора, франкське завоювання посилює розорення і закріпачення місцевого селянства⁵.

М. М. Пакуль розглядає і другий похід Карла в Італію, що відбувся в 800 р. і закінчився, як відомо, покладенням на голову франкського короля римської імператорської корони. Судження М. М. Пакуля про те, що цю подію можна пояснити тільки внутріфранкськими справами, а саме — прагненням Карла надати якоїсь єдності широкій різноплеменній Франкській державі і за допомогою імператорської корони підвищитися над багатьма залежними від нього королями та герцогами, здається цілком прийнятним і в даний час⁶.

Перед війною Харківський педагогічний інститут запланував друкування курсу М. М. Пакуля з історії середніх віків. Але з передбачених 21 випуску вийшло лише два⁷. Перша лекція присвячувалася суспільному ладу стародавніх германців, друга — завоюванням варварів у II—VI ст. н. е. Обидві лекції висвітлюють поставлені проблеми з марксистських позицій і цілком можуть бути використані і в наш час, тим паче, що в них є цікавий фактичний матеріал. Правда, в кінці другої лекції в узагальнюючій частині доводиться, що головною силою, яка зруйнувала Рим, були не варвари, а революція рабів⁸. На цей час Й. В. Сталін висунув уже свою тезу про революцію рабів і не використати її було неможливо. Але органічно цей висновок М. М. Пакуля слабо зв'язаний з матеріалом лекції, власне в самій лекції нема ніяких відомостей, що переконали б читача в існуванні революції рабів. Зате

¹ М. Пакуль. Нова книга про середньовічні міста. «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 257.

² Див. В. Стоклицкая-Терешкович. Анри Пиренн как историк средневекового города. В кн.: А. Пиренн. Средневековые города Бельгии. М., 1937.

³ Н. М. Пакуль. Итальянская политика Карла Великого. Учені записки ХДУ, № 19. Харків, 1940, стор. 105—117.

⁴ Там же, стор. 106.

⁵ Там же, стор. 108.

⁶ Там же, стор. 114—115.

⁷ Проф. Н. М. Пакуль. Лекции по истории средних веков. Лекции 1 и 2. Харьков, 1939.

⁸ Там же, лекция 2, стор. 23.

в ній переконливо розкрито революційний характер завоювань варварів, докладно висвітлено крах рабовласницького ладу під впливом первісно-общинних відносин варварських народів.

Таким чином, можна сказати, що у нас на Україні проблема генезису феодалізму опрацьовувалася в марксистському напрямі, а це сприяло успішному формуванню молодого радянської медієвістики. У цьому велика заслуга М. М. Пакуля.

Багато сил віддавав М. М. Пакуль педагогічній роботі. Крім згаданих курсів, він читав історіографію та джерелознавство середніх віків. Хороше знання європейських мов і латині давало йому можливість самостійно створювати ці курси. Ніяких радянських підручників з цих дисциплін тоді ще не було, і взагалі ці галузі історичної науки майже не опрацьовувалися.

З цих курсів було надруковано декілька статей. Одна з них, досить докладна, становить великий інтерес і в наш час, бо вона присвячена знаменитому італійському історикові XVI ст. Гвіччардіні, про якого літератури російською мовою майже нема¹. Завданням М. М. Пакуля було спростувати твердження німецького історика Л. фон Ранке, який намагався заперечувати значення «Історії Італії» як вірогідного джерела. Ранке заявляв, що Гвіччардіні допускав багато помилок і перекручень, особливо у висвітленні своєї власної ролі, що він наводив вигадані промови, часто компілював своїх попередників і т. ін. Правда, в кінці XIX ст. погляд Ранке був похитнутий роботами прогресивного італійського історика Віллари, але ніхто з дослідників до М. М. Пакуля не показав конкретно, як і де Гвіччардіні використав документальні (архівні) дані.

Щоб зробити це, харківський медієвіст вирішив зіставити два епізоди з «Історії Італії» Гвіччардіні з дипломатичними донесеннями Макіавеллі, що стосувалися цих же подій. В результаті він прийшов до висновку, що Гвіччардіні сумлінно використав джерела (в даному разі леґації Макіавеллі) і оскільки вони були цілком вірогідні, то й розповідь Гвіччардіні також вірогідна².

Ця стаття М. М. Пакуля була відзначена в першому радянському підручнику з історіографії середніх віків, автор якого О. Л. Вайнштейн також доводив вірогідність відомостей італійського історика XVI сторіччя³.

Можна назвати ще одну джерелознавчу статтю М. М. Пакуля, в якій розглядаються твори німецького хроніста XI ст. Ламберта Герсфельдського⁴. Хоча стаття має тезисний характер, вона переконливо розкриває реакційний, суто феодальний світогляд Ламберта, що ненавидів німецького імператора Генріха IV за підтримку ним міст і боротьбу з папою Григорієм VII, і показує значення його хроніки для вивчення ідеологічних конфліктів у Німеччині XI сторіччя.

Осібне місце в науковій діяльності М. М. Пакуля посідають його дослідження про Нідерландську буржуазну революцію. До 1917 р. російські медієвісти не вивчали цієї проблеми. Мабуть, чи не єдиною спе-

¹ Н. М. Пакуль. К вопросу о достоверности «Истории Италии» Гвиччардини. «Учені записки» ХДУ, № 15. Труды історичного факультету, № 1. Харків, 1939 р.

² Там же, стор. 60.

³ О. Л. Вайнштейн. Историография средних веков. М.—Л., 1940, стор. 64.

⁴ М. М. Пакуль. Ламберт, монах Герсфельдский. «Наукова хроніка» ХДУ. Травень 1946 р. Історичний факультет, стор. 8.

ціальною роботою, присвяченою цьому питанню, є стаття Є. А. Тарле¹, стаття цікава, написана з властивим авторові блиском, але належна до жанру науково-популярної літератури. Крім неї, матеріал про Нідерландську революцію в той час можна було знайти тільки в загальних курсах та учбових посібниках. Навіть у багатотомній «Истории Западной Европы в новое время» М. І. Кареева цьому питанню присвячена лише одна коротка глава².

Велика Жовтнева соціалістична революція створила нові умови для розвитку марксистсько-ленінської, радянської історичної науки. Природно й закономірно історики-марксистки використовують і критично опрацьовують все краще, що було створено буржуазною істріографією. Але в російській дореволюційній істріографії про Нідерландську революцію написано було так мало, що радянським історикам освоювати і критично переробляти було майже нічого. Слід зазначити, що цій темі радянські історики довго не приділяли належної уваги. Цілком справедливо, що в першу чергу вони досліджували проблеми Англійської і Французької революцій, революції 1848 р. і т. д. Сталося так, що аж до кінця 20-х років оригінальної марксистської літератури з історії Нідерландської революції не було. «Історію революцій» Конрад³, перекладену в середині 20-х років з німецької мови, марксистською можна вважати з великою натяжкою, та й матеріал, присвячений Нідерландській революції, займає там другорядне місце.

Зрозуміло, радянські історики, розв'язуючи цю, як і інші, проблему, могли спиратися на теорію марксизму-ленінізму, використовувати конкретні висловлювання основоположників марксизму про Нідерландську революцію. Але не слід забувати, що таких прямих висловлювань відносно небагато, а «Хронологічні виписки» Маркса, де є докладний матеріал про Нідерландську революцію, не були ще опубліковані.

Тільки беручи до уваги всі ці конкретно-історичні умови, можна правильно оцінити роботи М. М. Пакуля про Нідерландську революцію. 1929 року в Харкові з'явилася книга М. М. Пакуля, присвячена цьому питанню⁴. Через два роки вона була перевидана в Москві з невеликими, але подекуди істотними змінами⁵. Таким чином, незаперечний той факт, що перша оригінальна, більшою чи меншою мірою марксистська праця на дану тему, яка з'явилася не тільки на Україні, але й в Росії, написана українським ученим.

Ми не маємо в своєму розпорядженні достатньої кількості відгуків про цю роботу, нам здається, що зовсім несправедливий був до себе сам автор, коли в одній із своїх доповідей на науковій конференції в Харківському університеті, зробленій, очевидно, в 1938 р., говорив: «Моя книга хибує на всі ті пороки, які відзначені мною в квазімарксистських роботах»⁶. 1938 року, в умовах штучно роздутої «пильності»

¹ Е. А. Тарле. Восстание Нидерландов против испанского владычества (1567—1584). Див. «Книга для чтения по истории нового времени», т. I. М., 1910, стор. 300—330.

² Н. Кареев. История Западной Европы в новое время, т. II. СПб., 1904, стор. 299—316.

³ А. Конради. История революций от Нидерландского восстания до кануна Французской революции, т. I. М.—П., 1923.

⁴ Н. М. Пакуль. Нидерландская революция. Харьков, 1929, стор. 226.

⁵ Н. М. Пакуль. Нидерландская революция XVI в., М., 1931, стор. 7—96. (Цей же том Бібліотеки «Всемирная история» включає роботу В. Ф. Семенова «Великая английская революция», стор. 97—206.)

⁶ Ми маємо недатовану стенограму цієї доповіді. Оскільки в ній згадується книга Д. М. Петрушевського «Восстание Уота Тайлера», що вийшла з друку у другій половині 1937 р., а про «Хронологічні виписки» Маркса говориться як про ще неопубліковані (підписані до друку в листопаді 1938 р.), це дає можливість приблизно датувати її.

М. М. Пакуль змушений був критикувати праці деяких радянських істориків далеко гостріше, ніж вони того заслуговували. Природно, що в той час він не вважав за можливе бути поблажливим до своєї роботи і, як це нерідко траплялося тоді, даремно обмовляв себе. Можна по-різному оцінювати роботу М. М. Пакуля, але заявляти, як він сам змушений був це робити, що в книзі, навіть не ставиться питання про характер і рушійні сили революції, було б щонайменше несправедливо.

Незрівняно ближча до істини оцінка, дана цій роботі в авторитетній статті, присвяченій сорокаріччю радянської медієвістики: «М. М. Пакуль належить науково-популярна монографія «Нідерландська революція» (Харків, 1929 р.), основана на самостійних дослідженнях. У своїй значній частині ця робота має і ряд позитивних сторін: показ політичних виступів міських мас, правильна оцінка політики Англії по відношенню до Нідерландів, спроби вийти за межі традиційної в буржуазній історіографії схеми історії Нідерландської революції»¹.

Розглянемо тепер більш конкретно, що являють собою роботи М. М. Пакуля про Нідерландську революцію.

У вступі до першої книги дається коротка, але в основному правильна характеристика економіки Нідерландів, її високого загального рівня і нерівномірності розвитку окремих географічних районів. Добре показано роль зовнішньої торгівлі і велике місце в ній іноземців. Незважаючи на деяку нечіткість формулювань, на нашу думку, автор правильно розв'язує складне питання про характер взаємовідносин між нідерландською буржуазією і Габсбурзькою монархією. Справедливо підкреслюється, що включення Нідерландів в імперію сприяло розширенню ринків, а значить, і економічному розквітові країни, що «міська буржуазія співчувала своїм монархам, коли вони знищували через-сумужжя, коли вони виявляли сильну владу по відношенню до невгамовних феодалів, коли вони забезпечували захист її інтересів за кордоном»².

Разом з тим досить ясно показано, як неминуче наростав конфлікт між більшою частиною буржуазії і Габсбургами, як «розходження між буржуазією і монархією могло набрати небезпечних для останньої розмірів, коли її політика підпорядковувалася інтересам не нідерландської буржуазії, а інших країн і коли ця політика вимагала занадто багато коштів» (стор. 24).

Можливо, надто коротко, але, безсумнівно, правильно автор формулює основний антагонізм, що привів до Нідерландської буржуазної революції. «Це — невідповідність між її (буржуазії) величезною економічною міццю і порівняно слабим політичним значенням» (стор. 124).

Слід підкреслити, що, незважаючи на деяку нечіткість формулювань, важливе і складне питання про взаємовідносини нідерландської буржуазії з Габсбургами М. М. Пакуль розв'язує правильніше, ніж

¹ Сорок лет советской медиевистики и ее очередные задачи. «Средние века», вып. X. Изд-во АН СССР, 1957, стор. 14.

Із слів М. М. Пакуля нам відомо, що він довго працював над проблемами Нідерландської революції, вивчав численні джерела, зокрема листування Філіппа II і т. д., але закінчених робіт з цих питань в його архіві, на жаль, не збереглося, вони загинули під час окупації. Треба сказати, що перед війною М. М. Пакуль дістав запрошення взяти участь у запроєктованій тоді до видання багатотомній «Всемирной истории». Він написав розділи з історії Нідерландів у післяреволюційний період, у другій половині XVII і в XVIII ст. Війна перешкодила виходові в світ відповідного тома; рукописи цієї роботи також не збереглися.

² Н. М. Пакуль. Нидерландская революция. Харьков, 1929 р., стор. 22. (Далі посилаючись на цю роботу подаються в тексті).

деякі автори, що писали далеко пізніше. Наприклад, М. П. Лесніков у розділі «Нідерландська революція» беззастережно і прямолінійно заявляє: «Антверпенська буржуазія, що виросла поза цеховими умовами, глибоко пройнята капіталістичними тенденціями і духом вільної конкуренції, виявилась близькою союзницею Бургундської і Габсбурзької династій. Інтереси їх багато в чому збігалися... Своєю політикою по відношенню до цехових міст нідерландський уряд (тобто Іспанія. — Л. К., Г. Ф.) розчищав шлях народженню капіталістичного виробництва»¹.

Така однобічна, недіалектична постановка питання перекручує зміст і закриває шлях до правильного розуміння рушійних сил Нідерландської буржуазної революції.

Ця дивна концепція, що перетворює Габсбургів у прогресивну силу в носіїв капіталістичного розвитку і апологетів національної централізованої держави, відроджена у нас зовсім недавно О. Д. Епштейном, який пише: «Імператор і великі компанії були зв'язані спільністю інтересів, спільною боротьбою за економічну єдність країни та нові форми господарської діяльності в ній»².

Подібних висловлювань, особливо в главі першій — «Німеччина в період пізнього середньовіччя» — можна навести багато.

Не викликає заперечень аналіз становища інших класів і соціальних груп, показ ролі широких народних мас, погіршення їх життя у зв'язку з першими кроками розвитку капіталізму, революцією цін і т. ін., які дає М. Пакуль. Революція правильно кваліфікується як буржуазна (стор. 32).

Ми не хочемо сказати, що дана робота бездоганна, особливо з точки зору тих високих вимог, які можуть і повинні бути пред'явлені сьогодні. Нам здається дуже серйозним недоліком відсутність пояснення різкого перелому в політиці Іспанії по відношенню Нідерландів при Філіппі II. В цьому питанні М. М. Пакуль недалеко відійшов від традиційних суто психологічних пояснень, які ми знаходимо у багатьох буржуазних авторів. Жорстокість, обмеженість і фанатизм Філіппа, звичайно, відіграли певну роль, але справжні причини лежали значно глибше. Їх треба шукати у зміні становища Іспанії, в розоренні іспанських колоній і т. д. Ці важливі і складні проблеми в розглядуваній роботі майже не зачіпаються.

У своєму огляді ми зупиняємося, як правило, на питаннях, що мають принципове методологічне значення. Але треба відзначити і той позитивний факт, що в книзі дається послідовний, чіткий, насичений багатим фактичним матеріалом виклад ходу подій. Влучні особисті характеристики, наприклад, Гранвелли, ясно і всебічно проаналізовані окремі питання, як-от, справжня суть так званої єпископської реформи і т. д. Правда, тут можна вказати на один недолік: недостатньо підкреслений зв'язок цієї реформи з розширенням мережі інквізиційних судилищ.

Нема потреби докладно аналізувати всю книгу, варт зупинитися лише на одному питанні, яке, по-перше, дуже важливе само собою, а по-друге, не дістало, на нашу думку, правильного висвітлення в сучасній радянській історіографії Нідерландської революції. Як буде показано далі, деякі новітні радянські автори зробили крок назад порівняно

¹ История средних веков под ред. С. Д. Сказкина и О. Л. Вайнштейна, т. II, М., 1939 г., стор. 162—163.

² А. Д. Эпштейн. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. М., 1961, стор. 93.

з тим, що писав 35 років тому М. М. Пакуль. Ми маємо на увазі питання про правильну оцінку Вільгельма Оранського і його політики. На наш погляд, це не приватне питання біографічного порядку, а важлива методологічна й політична проблема, про яку треба сказати докладніше. З тією чи іншою оцінкою Вільгельма нерозривно зв'язане питання про оцінку рушійних сил революції, ролі різних класів та соціальних груп.

У розв'язанні цього питання М. М. Пакуль загрозували дві небезпеки: або опинитися в полоні буржуазної історіографії і стати на шлях беззастережної апологетики Вільгельма Оранського як якогось ідеального героя, або вдатися до вульгарного соціологізму і відмовити Вільгельмові в будь-яких позитивних рисах, оскільки він був представником панівного дворянського класу.

Нам здається, що це складне питання М. М. Пакуль розв'язує правильно, змальовуючи складну і багатогранну постать вождя Нідерландської революції різнобічно, діалектично, з усіма його позитивними й негативними якостями, що відображали не стільки його психологічні риси, скільки складну роль у подіях різних класів та груп, втягнутих у вир революції. Хіба можна не погодитися з тим, що Вільгельм «відіграв видатну роль в революції» (стор. 51), що йому був чужий обмежений партикуляризм, що він був прихильником єдності і централізації країни, що головним в його політиці було антиіспанське вістря, що все у нього було підпорядковано розв'язанню основного завдання — боротьби проти Іспанії. Можливо, М. М. Пакуль недостатньо фіксує увагу на помилках Вільгельма, на переоцінці ним значення іноземного втручання, але правильно й неодноразово вказує на прагнення Вільгельма спертися на народні маси, на те, що він «шукав способів натиснути народним рухом на Філіппа» (стор. 76). Правильно показано, що Вільгельм був прихильником віротерпимості, виступав проти переслідувань католиків, бо це послаблювало єдиний антиіспанський фронт.

У книзі добре висвітлено процес поглиблення революції, слушно підкреслено вагання кальвіністської буржуазії, її побоювання народних мас. Яскраво змальовано дальший хід подій: терор Альби, спроби Філіппа піти на компроміс, безуспішне намагання підкупити Вільгельма. Не погоджуючись на компроміс з Іспанією, ставлячи над усе єдність у боротьбі проти неї, відкидаючи релігійну нетерпимість в ім'я політичної єдності, Вільгельм проводить в основному правильну лінію, що відповідала інтересам революції. Ця думка червоною ниткою проходить крізь усю роботу М. М. Пакуля. «Ідолом населення стає Вільгельм Оранський, який втілював у собі непримиренну боротьбу за свободу країни» (стор. 182). Це твердження правильне по суті і досить обгрунтоване в книзі.

Слід зазначити, що автор уважно розглядає демократичний рух в Генті і Брюсселі, на який прагнув спертися Вільгельм. Разом з тим в дусі тих вимог, які пред'являє Енгельс до оцінки плебейських рухів середньовіччя, автор показує їх складність, переплетення революційних мотивів з реакційними. Так, вождь крайніх гентських радикалів стає на шлях зрадницьких переговорів з Олександром Фарнезе і посилається своїми колишніми соратниками на ешафот. Ми не зачіпаємо багатьох, викладених у книзі часткових питань, вважаючи, що й сказаного досить.

Коли в 1931 р. з'явився проект створення багатотомної бібліотеки «Всемирной истории» під редакцією М. М. Покровського, то розділ тома «Ранні буржуазні революції», присвячений Нідерландській революції,

було запропоновано написати М. М. Пакулю, як єдиному в Радянському Союзі спеціалістові в цьому питанні. Ця робота в основному повторює першу, вона має трохи менший обсяг, але в неї внесено й істотні доповнення. Розширено й поглиблено характеристику соціально-економічного розвитку Нідерландів; не тільки докладно висвітлено стан торгівлі, але й справедливо підкреслено вплив перших паростків капіталізму на соціальну диференціацію та загострення класової боротьби. За рахунок виключення деяких фактичних деталей у книзі підвищилась питома вага узагальнюючого матеріалу, що має принципове значення. У висновку дано чіткішу загальну характеристику Нідерландської революції, її органічного зв'язку з національно-визвольним рухом. Майже чверть століття праці М. М. Пакуля були єдиними оригінальними марксистськими дослідженнями історії Нідерландської революції. Редакція бібліотеки «Всемирная история», очолювана М. М. Покровським, писала: «Пропонована нижче робота М. М. Пакуля є до певної міри першою оригінальною марксистською роботою про Нідерландську революцію»¹.

Аж до початку 50-х років ці праці залишалися єдиним джерелом, звідкіля можна було почерпнути марксистські положення і оцінки буржуазної революції в Нідерландах. В цьому велика заслуга М. М. Пакуля і її не можна забувати. Це положення українські медієвісти повинні ствердити і популяризувати в історичній науці.

Нема сумніву в тому, що, незважаючи на ряд слабких місць, які зумовлені і загальним рівнем радянської історіографії того періоду і недостаткою літератури, особливо першоджерел, а також тими чи іншими недоліками й помилками автора, книги М. М. Пакуля відіграли велику і позитивну роль. Проте для остаточної оцінки зробленого М. М. Пакулем слід з'ясувати, яке значення мають ці роботи на фоні сучасного рівня радянської історичної науки, сучасних досліджень Нідерландської революції.

З початку 50-х років проблеми Нідерландської революції наполегливо і плідно вивчає О. М. Чистозвонов. Він опублікував ряд популярних статей, спеціальних досліджень і монографій, написав відповідний розділ у «Всемирной истории», статтю в «БСЭ» і глави у двох підручниках. В наше завдання не входить оцінка роботи О. М. Чистозвонова в цілому. Він ввів в оборот багато невідомих джерел, використав найновішу літературу, правильно розв'язав багато проблем. Його серйозний вклад в радянську історіографію Нідерландської революції безперечний. На наш погляд, в усіх цих роботах є й невірні положення, на яких треба зупинитися, бо зіставлення деяких тез О. М. Чистозвонова з положеннями М. М. Пакуля показує, що праці останнього не втратили значення й сьогодні і правильніше розв'язують ряд питань, ніж О. М. Чистозвонов. Не маючи змоги й потреби розглядати всі роботи О. М. Чистозвонова, ми зупинимося на його висловлюваннях в новому підручнику з історії середніх віків, де коротко підсумована концепція автора по ряду питань Нідерландської революції². Ця концепція характеризується намаганням О. М. Чистозвонова якомога більше дискредитувати Вільгельма Оранського.

Зрозуміло, не слід ідеалізувати Вільгельма Оранського, цього не робить і М. М. Пакуль, що неодноразово підкреслює його недоліки

¹ Н. М. Пакуль. Нидерландская революция XVI в. М., 1931 р., стор. 5 (от редакции)

² История средних веков. Изд-во «Высшая школа», 1964 (посилання на окремі сторінки подано в тексті).

й помилки, але зводити всю його діяльність лише до інтриг та компромісів (стор. 638) історично неправильно. Не можна погодитися з тим, що Вільгельм насамперед прагнув домовитися з Іспанією, як це здається О. М. Чистозвонову (стор. 630). Ми вважаємо, що більш переконлива точка зору М. М. Пакуля, який підкреслює, що жодні спроби Філіппа II підкупити Вільгельма або схилити до компромісу не увінчувалися успіхом. Навряд чи є підстави докоряти Вільгельму у «плазуванні і легкодухості» (стор. 635) у зв'язку з правильним і доцільним актом — від'їздом в еміграцію для продовження боротьби з Іспанією з-за кордону.

Невже історичне значення Вільгельма вичерпується тим, що він намагався «добитися зміцнення особистої влади» (стор. 638)? Треба було прямо і ясно сказати, що, незважаючи на свою класову обмеженість, окремі помилки й вагання, Вільгельм відіграв велику прогресивну роль, очолюючи боротьбу нідерландської буржуазії та всього нідерландського народу проти загальноєвропейського центру феодально-католицької реакції. Ці положення ми знаходимо в давніх, але в цьому плані не застарілих роботах М. М. Пакуля, проте їх не хоче визнати новітній дослідник О. М. Чистозвонов.

Варт сказати і про інші спірні положення О. М. Чистозвонова. Невже опорою іспанського абсолютизму в Нідерландах в рівній мірі були поряд з католицькою церквою та реакційними верствами дворянства патриціат і консервативне середньовічне бюргерство (стор. 631)? Ця теза щонайменше потребує доказів, а вона декларується як аксіома.

Нам здається, що неправильно оцінюється Гентська угода. Невже той факт, що в угоді не фігурують вимоги конфіскувати церковні землі, дає підставу твердити, що цей документ зовсім не відповідав політичному моменту? Чому б так не оцінити, наприклад, і «Дванадцять статей», адже й там нема вимоги конфіскувати землі?

Можна говорити, про це досить сказано і у М. М. Пакуля, про відносну поміркованість Гентської угоди, але такі її пункти, як виведення іспанських військ, скасування законодавства Альби тощо, безумовно, мали прогресивний характер.

О. М. Чистозвонов всіляко вихваляє демократичний рух у Генті. Проте в багатьох відношеннях надто радикальні вимоги гентців тільки послаблювали єдиний антиіспанський фронт. Відомо, що деякі керівники гентського руху стали на шлях зради, зговору з Іспанією і були страчені своїми ж соратниками. Весь цей матеріал, як говорилося вище, ми знаходимо у М. М. Пакуля, який змальовує об'єктивну картину і не прикрашає рух у Генті лише тому, що його учасники належали до демократичних верств населення.

Не можна погодитися і з тим, що політику віротерпимості Вільгельма, яка була важливою передумовою забезпечення національної єдності проти Іспанії, О. М. Чистозвонов таврує «як явне потурання католицьким священикам» (стор. 642). У цьому зв'язку варто нагадати деякі ленінські положення в релігійному питанні, значення яких виходить далеко за рамки того часу, коли вони були сформульовані. «Реакційна буржуазія, — писав В. І. Ленін, — скрізь дбала і у нас починає тепер дбати про те, щоб розпалити релігійну ворожнечу, щоб відтягти в цей бік увагу мас від дійсно важливих і корінних економічних і політичних питань»¹. Вільгельм Оранський ставив політичні завдання і передусім національну єдність у боротьбі проти Іспанії вище від релігійних супе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 67.

речок і мав рацію. Вузьколюбні фанатики, які переслідували католиків з релігійних мотивів, підривали єдиний антиіспанський фронт і тим самим шкодили справі революції, хоча б вони й походили з демократичних кіл. Цей комплекс питань правильно розв'язано у давніх роботах Пакуля.

Ленінські положення про релігію успішно перетворюють в життя ті комуністичні партії, зокрема іспанська та італійська, для яких проблема взаємовідносин з католицькою церквою дуже актуальна. Якщо в наші дні, на думку Сантьяго Каррільо, генерального секретаря Іспанської компартії, стали «можливими спільні дії комуністів і католиків у боротьбі за економічні й політичні реформи»¹, якщо він вважає можливим, що католики «подадуть підтримку у проведенні соціалістичної революції»², то невже в XVI сторіччі правильно ставити Вільгельмові в провину прагнення створити єдиний антиіспанський фронт, незважаючи на релігійні суперечки й розбіжності!

Крім О. М. Чистозвонова жоден радянський історик проблем Нідерландської революції після М. М. Пакуля не досліджував. Можливо, через це вони й дістали дещо однобічне і не завжди безперечне розв'язання. Є всі підстави стверджувати, що й сьогодні праці М. М. Пакуля з цих питань можуть бути з користю прочитані, mimo них не може пройти ні одна людина, яка серйозно вивчає цю епоху. Мало того, вони можуть внести корисний коректив у новітнє трактування даних питань. Тепер, в історичній перспективі ми можемо правильніше і об'єктивніше оцінити роботи М. М. Пакуля.

В останні роки життя наукові інтереси М. М. Пакуля зосередилися головним чином на вивченні міських рухів у Німеччині в XIV—XV ст. На жаль, дві досить великі статті («Цеховые движения в Майнце» і «Цеховые движения в Аугсбурге») залишилися в рукописах, надрукована ж лише одна стаття, присвячена повстанню нюрнберзьких ремісників у XIV ст.³ Якщо розглядаючи цехові рухи в Майнці і Аугсбургу, М. М. Пакуль показує соціальний характер боротьби ремісників, то в опублікованій статті він спростовує положення відомого спеціаліста з історії німецьких міст К. Гегеля про те, що в нюрнберзькому повстанні 1348 р. переважали демократичні сили, і зв'язує це повстання з політичними суперечностями, які виникли між Карлом IV Люксембургом та його імперськими супротивниками⁴. Роль мас у ньому, на думку автора, була суто зовнішня, основний зміст повстання — суперництво бургграфів і міської ради⁵. Можливо, в даному разі характер руху в Нюрнберзі вичерпувався тільки цим суперництвом, але в цілому для німецьких міст XIV ст. характерна боротьба цехів проти патриціату і тому завдання, поставлене М. М. Пакулем в його статті, здається і невдячним і не зовсім правильним. У неопублікованих же роботах, що стосуються цієї тематики, на великому фактичному матеріалі (в основному невідомому у нас) автор детально висвітлює другий етап класової боротьби в середньовічному місті.

В архіві М. М. Пакуля взагалі є ряд неопублікованих робіт, які

¹ С. Каррільо. Великая сила творческого марксизма. Ж. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 11, стор. 20.

² Там же, стор. 20. Див. також С. Альварес. О союзе коммунистов и католиков. Ж. «Проблемы мира и социализма», 1965, № 6, стор. 40—49.

³ Микола Пакуль. Повстання нюрнберзьких ремісників 1348—49 року. «Прапор марксизму», 1928, № 2, стор. 145—146.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

свідчать про різноманітність його наукових інтересів, про широкій кругозір, уміння обирати актуальні для радянської медієвістики проблеми.

Наукова спадщина М. М. Пакуля входить складовою частиною в історію української радянської медієвістики. Не враховуючи того, що було ним зроблено, не можна правильно уявити собі вклад учених України в розвиток радянської історичної науки.

РОСІЙСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ ПРО КРИЗУ І ПАДІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

В. С. Шиловцева

У радянській історіографії багато говорилося про великий вклад революційних демократів у розвиток російської революційної думки. Вивчення історіографії античної історії також неможливе без урахування їх наукової спадщини, їх поглядів на розвиток сучасної їм історіографії.

Не ставлячи перед собою завдання дослідити історичну концепцію революційних демократів у цілому, автор цієї статті робить спробу проаналізувати їх погляди на одну з проблем римської історії — кризу і падіння Римської республіки¹. Погляди революційних демократів на історію античного рабовласницького суспільства вже роглядалися в радянській літературі². Та питання про причини кризи і падіння Римської республіки в розумінні революціонерів-демократів у цих працях спеціально не досліджувались.

В умовах розкладу кріпосництва і розвитку капіталістичних відносин, в умовах найгострішої боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу в Росії революційні демократи зверталися до історії Риму, обґрунтовуючи свої революційні переконання, необхідність боротьби проти деспотизму та гноблення народних мас, а також закономірність історичного розвитку. Питання про великий інтерес революційних демократів до античної історії та культури, їх добру обізнаність з творами античних авторів розглядати немає потреби, воно досить повно висвітлене в працях радянських вчених³. Яскравим прикладом особливої уваги революційних демократів до античної історії можуть бути слова

¹ У даній статті погляди революційних демократів розглядаються за творами В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського та Д. І. Писарева.

² В. И. Астахов, Исторические взгляды В. Г. Белинского. Курс лекций по русской историографии, ч. I. Изд-во ХГУ, Харьков, 1959, стор. 218—221. С. Н. Бенклиев. Вопросы истории Римской республики в произведениях революционных демократов. Труды Воронежского университета, т. 28, 1953, стор. 176—178. В. Е. Иллирицкий. Исторические взгляды В. Г. Белинского. М., 1953. А. А. Тахо-Годи. Проблемы античной культуры у Добролюбова. Ученые зап. Московского обл. пед. ин-та, т. 55, вып. 5, 1957, стор. 181—208. Його ж. Проблемы античной культуры у Белинского. Там же, т. 37, вып. 9, 1956, стор. 109—187. Його ж. Проблемы античной культуры у Чернышевского. Там же, т. 34, вып. 2, 1955, стор. 153—232. Н. А. Гуляев. Белинский и античность. Ученые зап. Томского ун-та, 1951, № 16, стор. 49—74. И. Н. Бороздин. Д. И. Писарев об университетском преподавании истории. Труды Воронежского ун-та, т. 51, 1958, стор. 69—80. Е. Г. Шуляковский. Борьба Д. И. Писарева против буржуазной историографии. Там же, т. 38, 1955.

³ Див. названі праці Іллірицького, Гуляєва, Тахо-Годі.

М. О. Добролюбова. У 1857 році, вітаючи видання творів Саллюстія і Цезаря російською мовою, він писав: «Не можна не подякувати перекладачеві за цей вибір, який доводить, що він добре розуміє, що тепер особливо потрібно й цікаво для нашої публіки, Саллюстій і Цезарь сучасники й діячі однієї з найцікавіших епох римської історії, і події, описані ними, мають особливо важливе значення»¹. До історії стародавнього Риму в праці «Аполлоний Тианський»² звернувся Д. І. Писарев. Крім того, багато цікавих думок з історії античного рабовласницького суспільства революційні демократи висловлювали в критичних статтях і зауваженнях на праці істориків свого часу³.

До середини XIX століття в Росії вже з'явилося чимало вітчизняної та перекладної літератури з історії стародавніх Греції та Риму. М. Г. Чернишевський, критично оцінюючи цю літературу, у 1853 році писав, що можна «на пальцях перелічити заслугуючі на увагу книги з загальної історії»⁴. Перелік книг, на які були написані революціонерами-демократами рецензії, яскраво свідчить, що жодна більш-менш значна праця з історії Риму не проходила повз їх увагу: І впевнено можна сказати, що їх історичні погляди, матеріалістичний світогляд сприяли розвиткові російської історіографії античної історії.

Перехід від республіки до імперії революційні демократи розглядали як явище неминуче, підготовлене всією попередньою історією Риму. Думка ця раніше висловлювалась М. О. Радіщевим і декабристами. Та революційні демократи вклали в неї глибокий зміст. Якщо неминучість падіння Римської республіки у М. О. Радіщева випливала з його теорії про постійну боротьбу деспотизму і народовладдя, то революційні демократи причини переходу від республіки до імперії пов'язували з внутрішньою еволюцією римського рабовласницького суспільства, з наслідками економічного розвитку Риму.

Дворянська та буржуазна історіографія першої половини XIX століття причини падіння Римської республіки висвітлювала з ідеалістичних позицій, вбачаючи найголовнішу причину краху республіки у згубному впливі загарбницьких війн Риму на нрави і порядність римлян⁵.

¹ Н. А. Добролюбов. Библиотека римских писателей в русском переводе. Полн. собр. соч. (далі ПСС), т. III, М., 1936, стор. 319.

² Д. И. Писарев. Аполлоний Тианский. Полное собр. соч., в 6 томах, т. II, СПб., 1894.

³ Див., наприклад, В. Г. Белинский (рец.). Учебная книга всеобщей истории. Сочинение И. Кайданова. Древняя история. Полное собр. соч. (далі ПСС), т. I, М., 1953; Руководство к познанию древней истории, сочиненное С. Смарагдовым. ПСС, т. IV, М., 1954; Руководство к всеобщей истории. Сочинение Ф. Лоренца, ч. I. ПСС, т. IX, М., 1955; Руководство к всеобщей истории. Сочинение Ф. Лоренца, ч. II, ПСС, т. VIII, М., 1955; Жизнь древних римлян (от основания Рима до Константина Великого), проф. Гриневича. ПСС, т. X, М., 1956; Кесари. Сочинение Ф. де Шампаньи. ПСС, т. XIII, М., 1959.

Н. А. Добролюбов (рец.). Библиотека римских писателей в русском переводе. ПСС, т. III, М., 1936.

Н. Г. Чернышевский. Рецензия на статью про Саллюстия в ж. «Москвитянин». Полн. собр. соч., (далі ПСС), т. XVI, М., 1953; О литературных партиях в Риме в век Августа. Сочинение Н. Благовещенского. ПСС, т. II, М., 1949; История Рима от основания города до Р. Х., М. Богоявленский. ПСС, т. II, М., 1949; О причинах падения Рима. ПСС, т. VIII, СПб., 1906.

Д. И. Писарев. Очерки из истории труда. Собр. соч. в 4-х томах, т. 2, М., 1955; Схоластика XIX века, т. 1, М., 1955; Наша университетская наука, т. 2, М., 1955.

⁴ Н. Г. Чернышевский. ПСС, т. II, стор. 544.

⁵ И. Кайданов. Руководство к познанию всеобщей политической истории, ч. I. Древняя история. СПб., 1817, стор. 156. И. М. Муравьев-Апостол. Взгляд на заговор Катилины. Сын отечества, ч. 46, № XXI, 1818, стор. 42—43. С. Смарагдов. Руководство к познанию древней истории. Изд. 3, СПб., 1844.

та в прагненні окремих політичних діячів до встановлення самовладдя¹. Значно глибше причини кризи Римської республіки розглядав Т. М. Грановський. Падіння Римської республіки він пов'язує з політикою Риму по відношенню до провінцій та з боротьбою нобілітету і черні². Що породило суперечності між Римом і провінціями, на якій соціально-економічній основі точилася боротьба між нобілітетом і черню, Грановський не висвітлює.

Револьюційні демократи теж не розкрили справжніх законів історичного розвитку, не застосували матеріалізм до з'ясування суспільного життя. Але ряд важливих питань суспільного розвитку вони розв'язали з матеріалістичних позицій. Погляди революціонерів-демократів на історію Римської республіки — яскравий тому приклад.

Так, В. Г. Белінський до висвітлення історії стародавнього Риму підходить з урахуванням особливостей історичної епохи. «Стародавні держави, — пише він, — існували не на таких підставах, як новітні, і закони їх розвитку, зростання й падіння були теж зовсім інші, ніж у новітніх народів»³.

Встановлення імперії в Римі, вважає В. Г. Белінський, було не справою рук того чи іншого діяча, а результатом історичного розвитку. «Не Цезар і не Август перетворили в імперію Римську державу, а попередня революція в нравах, міжособні громадянські війни». І далі підкреслює: «Великі події не з'являються випадково або раптово, самі з себе або (це однаково) з нічого, але завжди бувають необхідними результатами попередніх подій»⁴. Намагаючись з'ясувати причини перевертання в нравах, причини громадянських війн в Римській республіці, В. Г. Белінський звертається до матеріальної основи життя римського суспільства. Не уявляючи чітко, яку роль у житті римського рабовласницького суспільства відіграла економіка, приватна власність, рабовласництво, він все-таки вважає, що псування нравів, «знищення духу республіканської доброчесності й доблесті» були пов'язані з розвитком промисловості, торгівлі і багатства⁵.

Велику роль у розвитку кризи Римської республіки, на думку В. Г. Белінського, відіграла також загарбницька зовнішня політика Риму, супроводжувана жорстокою експлуатацією, пограбуванням покорених народів і небаченим знущанням з них. «Егоїзм, підступність і зрадницька політика по відношенню до всіх інших народів, — пише він, — були причиною занепаду міжнародного престижу Риму і накликали на нього ненависть і прокляття всього світу»⁶. Та найбільше лиха римлянам завдали награвані багатства: «Зібрані у вічному місті скарби, зрошені кров'ю і сльозами людства, принесли йому багате зростання: республіканська доблесть похитнулась, суворість стародавніх нравів розтлілась сибаритством, надмірно посилені розкоші породили пристрасть до користолюбства»⁷, — робить висновок В. Г. Белінський.

¹ М. Богоявленский. История Рима от основания города до Р. Х., СПб., 1855. (рецензію на неї див. — Н. Г. Чернышевский. ПСС, т. II, стор. 636). И. Б а б с т. О Саллюстии и его сочинениях. Прописки, кн. I, М., 1851, стор. 223.

² Т. Н. Грановский. Лекции по всеобщей истории, читанные в Московском ун-те. Студенческие записки. 1842. Рукописный отдел гос. библиотеки им. В. И. Ленина. ф. 84, карт. I, ед. хр. 42.

³ В. Г. Белинский. ПСС, т. XIII, стор. 131.

⁴ Там же, стор. 135.

⁵ Там же, стор. 133.

⁶ Там же, стор. 134.

⁷ Там же.

Зміни, що сталися в економіці республіки, роль, яку відіграв розвиток рабства в цей період, В. Г. Белінському не зрозумілі.

Глибоку причину змін у політичному житті Римської республіки В. Г. Белінський бачить у громадянських війнах, у безперервній боротьбі між аристократією і демократією. Цю боротьбу він вважає «зерном» «тієї великої і страшної революції», яка й привела до встановлення імперії¹. Ще не маючи правильного уявлення про класи і класову боротьбу, В. Г. Белінський визнає вирішальну роль у політичному житті Римської республіки за народними масами. Основу повсякчасної боротьби між аристократією і демократією він бачить у боротьбі за землю²; аристократів він ототожнює з великими землевласниками, з патриціями, а демократів — з обезземеленою масою, з плебеями. Боротьбу між цими групами римського населення він визнавав великою рушійною силою розвитку римського суспільства. Підкреслюючи, що в Римі «стан патриціїв мав великі права, які були частиною корінних державних законів, володів великими маєтками, а народ був бідний і правами і полями, йому надано було право лити кров за втічизну й підкорятися її законам», В. Г. Белінський приходять до висновку: «все це підтримувало боротьбу, що була джерелом римської історії і причиною її колосального розвитку»³.

Саме з цією боротьбою В. Г. Белінський пов'язує виступ братів Гракхів⁴, а також «розв'язане, нарешті, в терористичне» панування Сулли і Марія, прихід до влади Цезаря і Октавіана. Та якщо Гракхи були захисниками інтересів народу, «що не мав навіть гнізд і нор», «справжніми героями римськими»⁵, то Цезар і «геніальний лис» Октавій мали на меті особисті інтереси, бо вони «великі були більше для себе, ніж для спільного»⁶. Але, визнавши боротьбу за землю джерелом розвитку історичних подій Римської республіки, В. Г. Белінський, в силу ідеалістичного уявлення про закони історичного розвитку в цілому, не збагнув, наслідком яких економічних явищ було обезземелення римського плебсу. Тільки у М. Г. Чернишевського ми знаходимо глибоке матеріалістичне розуміння причин боротьби за землю в Римі.

В. Г. Чернишевський всю історію Римської республіки пов'язує з питанням про землеволодіння. Ще Пліній сказав, пише він, що Італію розорили великі помістя. Потім ці слова на всі лади багато разів повторювали різні економісти. Але ніхто з них не розкрив глибини змісту цих слів Плінія, говорить М. Г. Чернишевський⁷. Не самі собою великі помістя привели Римську державу до занепаду, пише М. Г. Чернишевський, а приватна власність на землю. В Римі все було гаразд доти, доки зберігалось певне співвідношення між кількістю югерів землі і кількістю землекористувачів, доки кожен громадянин одержував з общинного поля невелику ділянку землі, з якої він міг прогодувати свою сім'ю⁸. І зовсім змінюється становище, коли общинні землі перейшли в приватну власність. «Коли найрозумніші і найкращі люди», «*optimates*», — говорить М. Г. Чернишевський, — переконали римлян, що громадська

¹ В. Г. Белинский. ПСС, т. XIII, стор. 131.

² Там же стор. 135.

³ В. Г. Белинский. ПСС, т. VI, стор. 446.

⁴ Там же, стор. 612—613.

⁵ Там же, т. VII, стор. 405.

⁶ Там же, т. XIII, стор. 134.

⁷ М. Г. Чернышевский. ПСС, т. VII, стор. 21.

⁸ Там же, стор. 22.

земля безплідний тягар, що приватна поземельна власність продуктивніша, коли *ager publicus* перейшов у приватну власність, Італія розорилась і Рим загинув»¹. Незважаючи на те, що М. Г. Чернишевський не міг правильно з'ясувати причини виникнення приватної власності в Римі, пов'язуючи її появу із свідомою діяльністю оптиматів, його думка про зміни в общинному землеволодінні і розширення приватної власності на землю як основу причин кризи і падіння Римської республіки була великим кроком до наукового дослідження історії Риму.

М. Г. Чернишевський різко виступає проти модернізації історичних подій античності. Він вважає, що історія стародавнього Риму мала свої особливості, враховувати які повинен кожен досліджувач. Головна якість досліджувача античної історії, на думку М. Г. Чернишевського, — це вміння «розуміти Рим і римлян Саллюстіївського часу», і не уявляти «римські нрави й поняття останніх часів республіки, схожими на наші нинішні»². З урахуванням своєрідних умов, що склалися в Римі під час приходу до влади Юлія Цезаря, М. Г. Чернишевський розглядає і перехід від республіки до імперії. Зміну республіканських установ владою імператора він вважає як результат історичного розвитку римського суспільства. Думка про неминучість і закономірність падіння Римської республіки зустрічається в історіографії ще до М. Г. Чернишевського. Але М. Г. Чернишевський розглядає цю історичну подію повніше, глибше обгрунтовуючи причини, що її обумовили. Падіння республіки в Римі він пов'яже не тільки з боротьбою за владу, з боротьбою за землю, а доводить, що республіка як форма державної влади в умовах, що склалися в Римі, більше була непридатною, бо не відповідала своєму призначенню. «Республіка занепала, стала непридатною для Римської держави»³, — говорить М. Г. Чернишевський. Встановлення нової форми державної влади, пише він, було необхідним, «щоб держава була керована відповідно до своїх потреб»⁴.

З точки зору про те, наскільки відповідала діяльність тих чи інших політичних діячів потребам свого часу, розглядав М. Г. Чернишевський, питання про роль політичних діячів Римської республіки. Ціцерон і Помпей не розуміли ходу історичного розвитку Риму й Італії, тому вони повинні були відійти від справ, якими нездатні були займатися, вважає М. Г. Чернишевський. Ціцерон «дуже благонамірний, але нічого нічого не розумів в історичному ході подій свого часу», і тому «не міг стати на точку зору державної людини»⁵. Ціцерон своїм правлінням «завдавав страшного лиха своїй вітчизні»⁶. За усіх тодішніх діячів Риму, на думку М. Г. Чернишевського, лише Юлій Цезар правильно розумів обстановку, що склалася в державі. Тому політика Юлія Цезаря відповідала потребам часу і давала державі користь. «Який би не був він сам, але його правління було мудре і благодійне для держави»⁷, — говорить М. Г. Чернишевський.

Характерно, що й у творах М. О. Добролюбова знаходимо подібну характеристику Ціцерона та Юлія Цезаря. Ціцерон — «геніальний

¹ Н. Г. Чернышевский. ПСС, т. VII, стор. 22.

² Там же, т. XVI, стор. 31.

³ Н. Г. Чернышевский. ПСС, т. XV, стор. 24.

⁴ Там же, т. II, стор. 168.

⁵ Там же, т. IV, стор. 298.

⁶ Там же, стор. 296.

⁷ Там же, стор. 298.

софіст і красномовець без ніякого переконання в душі»¹. Цезар не завжди був чесним, мав чимало пороків (М. О. Добролюбов пише, що він пограбував декілька міст, в Галлії викрав скарби з храмів), але в цілому його діяльність була корисна для держави. «І при всьому тому під час свого управління державою він більше приніс користі народу, ніж попереднє панування аристократії»². Корисними для народу вважав М. О. Добролюбов такі заходи Цезаря, як новий поземельний закон, розподіл Кампанського поля між двадцятьма шістьма тисячами громадян, які мали не менше трьох дітей, протоколювання засідань сенату і ознайомлення з ними народу, поповнення сенату новими членами та інше³. «Можна сказати, що народ римський в тому стані, в якому він перебував за часів Цезаря, не міг бути керований краще»⁴, — пише М. О. Добролюбов.

Таким чином, М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов діяльність Цезаря розцінюють позитивно лише тому, що вона деякою мірою відповідала потребам римського народу і сприяла прогресивному розвитку Римської держави. Які саме верстви римського населення революційні демократи розуміли під словом «народ», ми точно не знаємо. Правильного уявлення про класи вони ще не мали. Та можна напевно сказати, що народ в їх розумінні — це трудящі маси римського робітничого суспільства.

Трудящі маси, на думку Д. І. Писарева, є основою всякої держави. Від економічного становища трудящих мас залежить доля всіх громадян держави. «Людське суспільство в первісній його формі можна уявити собі у вигляді піраміди, розгордженої на декілька поверхів, — говорить Д. І. Писарев. — У найнижчому поверсі працюють люди, які добувають сирові матеріали; вони перебувають у безпосередньому зіткненні з землею, і їх поверх є основою всієї будівлі, бо в усіх інших ярусах люди тільки переробляють або передають один одному з рук у руки те, що відривають від землі мешканці нижнього яруса»⁵. Чим міцніший і могутніший буде нижній поверх, тим міцніше буде і вся будівля, весь соціальний лад, робить висновок Д. І. Писарев⁶.

В той час, як буржуазні історики виявляли гостро негативне ставлення до римського плебсу, рабів і міської «черні», бачили в них сили, здатні лише руйнувати, Д. І. Писарев дивився на народ, як на велику творчу силу, що забезпечує прогресивний розвиток держави. «Якщо голодний народ дійде до крайнього ступеня страждання — він збунтується. Так чи інакше відбудеться переворот; опозиція стане урядом і підуть нові порядки»⁷.

Великого значення в історичній долі стародавніх робітничих суспільств поряд з вільними трудівниками Д. І. Писарев надає також рабам. Він вважає неможливим вивчення історії стародавнього Риму без урахування рабства. Полемізуючи з М. К. Бестужевим-Рюїніним, який у визначенні причин падіння Римської імперії не приділяв уваги рабству, Д. І. Писарев зазначає: «Дивовижна також та спритність, з якою п. Бестужев-Рюїнін позбувається рабства, що є найболючішою

¹ Н. А. Добролюбов. ПСС, т. III, стор. 319.

² Там же, стор. 324.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Д. И. Писарев. Соч., т. II, М., 1955, стор. 328.

⁶ Там же.

⁷ Д. И. Писарев. Соч., т. I, стор. 150.

стороною стародавньої цивілізації... У нашому молодому суспільстві жартувати речами, подібними рабству, — недоречно; обходити такі питання в серйозній статті, серйозного журналу або ставитися до них злегка — просто недозволено»¹.

Цікаві думки про рабство у стародавньому Римі, про джерела його походження, становище рабів, використання їх праці, вплив рабства на розвиток римського суспільства виклав Д. І. Писарев у дослідженні «Аполлоний Тианский». Поворотною подією в житті Римської республіки Д. І. Писарев вважає поширення рабства в Римі після другої Пунічної війни та наступних загарбницьких війн. Наслідком величезного напливу рабів було витиснення праці вільних працівників і широке використання дешевої праці рабів². «Віднявши у бідняків землі, багаті відняли у них і роботу, — пише Д. І. Писарев, — юрма бездомних і мимоволі гулящих громадян стікалася в міста і особливо в Рим»³. У містах, і особливо в Римі, рабство, якщо не цілком витіснило, то принаймні значно стіснило ремісничу діяльність вільних людей⁴. Так виростали ряди римської «черні», «сумні властивості» якої «не можуть бути поставлені їй у вину; у неї не було ні майна, ні забезпеченої праці...»⁵.

Отже, кризу Римської республіки Д. І. Писарев пов'язує з важким економічним становищем більшості римського народу. «Зовнішні прояви тих хвороб, від яких загинули стародавні цивілізації, дуже різні, — пише він, — але істотний і основний характер цих хвороб всюди і завжди лишається незмінним. Всюди і завжди цивілізації гинуть від того, що плоди їх ростуть і зріють для небагатых»⁶. Багатовіковий досвід багатых поколінь, говорить далі Д. І. Писарев, свідчить про те, що могутньою і міцною буде лише та цивілізація, де будуть «поліпшувати побут і розвивати розумові сили всіх людей, з яких складається дане суспільство»⁷.

У зв'язку з соціально-економічним станом римського суспільства, у зв'язку з становищем трудящих мас Риму розглядає Д. І. Писарев аграрний рух братів Гракхів. Засуджуючи фактологічний метод висвітлення цього питання в літературі свого часу, Д. І. Писарев радив, як саме треба розглядати його, на що саме звертати особливу увагу. З тих праць, що вже є, говорить Д. І. Писарев, не можна зрозуміти суті реформи Тиберія Гракха, бо вони не з'ясовують, «чому Тиберію раптом спало на думку ошчасливити бідних і чому саме землю, а не грішми, і звідки взялися бідні, і чому сенатові було вигідно, щоб вони залишалися бідняками, чому сенатові вдалося перехитрити Тиберія, і чому вся справа провалилася, і чому бідні ніяк не могли стати землевласниками»⁸.

Відповісти на всі ці питання Д. І. Писарев вважає можливим лише тоді, коли будемо знати «що таке праця і капітал, в якому відношенні вони перебували між собою у стародавньому Римі, який був у Римській республіці розподіл багатства, які причини сприяли переходові майна з рук у руки й зосередженню їх в руках небагатых сімейств, яке

¹ Д. И. Писарев. Соч. т. 1, стор. 152.

² Д. И. Писарев. Соч. в 6 томах, т. II. СПб., 1894, стор. 23—27.

³ Там же, стор. 26.

⁴ Там же, стор. 28.

⁵ Там же, стор. 26.

⁶ Там же, стор. 328.

⁷ Там же, стор. 316.

⁸ Там же, стор. 200.

було розумове і моральне становище багатів і бідняків...»¹. З таких глибоко матеріалістичних позицій до висвітлення аграрного руху в Римській республіці підходив Д. І. Писарев. Але таке чітке вираження матеріалістичних поглядів при розв'язанні питань суспільного життя не було для Д. І. Писарева послідовним і остаточним. Д. І. Писарев ставив історичний прогрес в залежність від поширення освіти, успіхів науки й літератури².

Розглянуті матеріали показують, що в працях В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева знайшов свій дальший розвиток революційний, прогресивний напрямок в історіографії античної історії, початок якому поклали в Росії М. О. Радішев та декабристи. Революційні демократи висловили багато цікавих думок з окремих проблем рабовласницького суспільства, а їх розуміння історичного розвитку стародавніх Греції й Риму було набагато глибшим у порівнянні з висновками буржуазної історіографії того часу.

Революційні демократи виробили самостійну, відмінну від буржуазної, думку про причини кризи і падіння Римської республіки, обґрунтовану глибоким розумінням внутрішнього розвитку римського рабовласницького суспільства. Вони вбачали в переході від республіки до імперії явище цілком закономірне, історично виправдане, не пов'язане з підступними діями окремих політичних честолюбців, як перехід до такої форми державної влади, яка відповідала потребам і обставинам того часу.

Незважаючи на те, що революційні демократи ще не подолали ідеалістичних поглядів на історію, багато питань з історії римського рабовласницького суспільства вони намагаються з'ясувати з матеріалістичних позицій. Рушійною і вирішальною силою розвитку римського рабовласницького суспільства революціонери-демократи вважали народ. У характеристиці видатних осіб Риму революційні демократи виходили з того, наскільки діяльність їх відповідала об'єктивним умовам того часу, інтересам народу.

Являючи собою революційний напрямок в історіографії античної історії, революційні демократи разом з тим своїми працями впливали на буржуазну історіографію і сприяли її розвитку.

Вивчення літературної спадщини В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського та Д. І. Писарева дозволяє бачити процес становлення й розвитку історіографії античної історії в цілому, показує, як створювався ґрунт для марксистської історіографії Греції і Риму.

¹ Д. І. Писарев. Соч., т. II, стор. 200.

² Д. І. Писарев. Очерки из истории труда. Соч., т. II, М., 1955, стор. 250.

ПОЄДНАННЯ АКТИВНОЇ ВИРОБНИЧОЇ І ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — ВАЖЛИВА ВІДМІННА ОСОБЛИВІСТЬ КОМУНІСТІВ

Г. К. Морозов

З кожним днем народжуються і міцно входять у побут радянських людей ознаки нового, майбутнього. Характерним для періоду розгорнутого будівництва комунізму є бурхливий розвиток громадських засад у різних сферах суспільної і виробничої діяльності.

За роки після XXII з'їзду КПРС громадська робота стала масовою. Особливо це стосується комуністів, які, незважаючи на час, після основної своєї роботи займаються громадською діяльністю, вирішують багато питань великої державної ваги.

На практиці втілюються слова В. І. Леніна, сказані ним ще в грудні 1919 року: «А комунізмом ми називаємо такий порядок, коли люди звикають до виконання громадських обов'язків без особливих апаратів примусу, коли безплатна робота на загальну користь стає загальним явищем»¹.

У розвитку громадських засад велику роль відіграють первинні організації партії. Активність їх членів не обмежується тільки партійними дорученнями. Найкращі комуністи, передовики виробництва обираються до партійних, радянських і профспілкових органів, де ведуть активну громадську роботу. У той же час вони здійснюють зв'язок низових ланок з вищестоящими організаціями. Первинні партійні організації Харківщини багато роблять для того, щоб виховати у комуністів і у всіх трудящих комуністичну свідомість, почуття високої відповідальності за доручену справу. Тут першорядного значення набуває виховання у людей таких позитивних якостей, як праця на користь суспільства. У Програмі КПРС, затвердженій XXII з'їздом партії, зазначається: «Комунізм» — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»².

У Харківській області кожного разу з великою активністю проходять звітно-виборні партійні збори в первинних партійних організаціях, районні, міські і обласна партійні конференції. Комуністи обирають до керівних органів найбільш достойних працівників народного господарства, науки й культури.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 255.

² Програма КПРС. Вид-во політичної літератури України. Київ, 1964, стор. 54.

Харківську обласну партійну організацію представляли в Центральному Комітеті, обраному на XXII з'їзді Комуністичної партії України, такі комуністи: Г. І. Ващенко, К. С. Кисляков, М. С. Личагін, Д. П. Піснечевський, П. Є. Саблев, В. Ф. Савельєва, О. В. Соїч — члени Центрального Комітету; К. А. Трусов — кандидат в члени ЦК, Ю. П. Бажанов, І. П. Межерицький — члени ревізійної комісії Центрального Комітету КП України¹. Більшість з них були обрані до складу ЦК і на XXIII з'їзді Компартії України.

За останні чотири роки Харківський обком партії обирався декілька раз. Ми зупинимось на характеристичі обкому партії, обраного напередодні XXIII з'їзду КПРС. До нього ввійшли найкращі комуністи, що працюють у різних галузях промисловості, сільського господарства, науки, культури, в партійних і радянських органах. В 1965 році до складу обкому партії обрано 14 робітників, 10 колгоспників, 15 жінок. Високий освітній рівень обраних до обкому партії. Переважна більшість має закінчену вищу і середню освіту, багато спеціалістів народного господарства. Так, із 101 члена обкому партії 78 мають вищу і 11 середню освіту, а в числі 33 кандидатів з вищою освітою — 27 і середньою — 5 чоловік². В обраному обкомі комуністи з виробництва мають особливий авторитет. Це люди різних трудових професій, які по-справжньому люблять свою справу. Наприклад, комуніст Олександр Якович Погорельцев — бригадир слюсарів-складальників заводу «Світло шахтаря» почав працювати на цьому заводі в 1929 році. З 1951 року він став бригадиром слюсарів-складальників. Його бригада завоювала звання колективу комуністичної праці. Газета «Правда України» в листопаді 1965 р. писала про його бригаду: «Шефство над замовленням взяли комуністи першого механічного цеху і бригада комуністичної праці складального цеху, яку очолює депутат Верховної Ради УРСР Олександр Погорельцев. І завдяки цьому донецькі гірники достроково одержали транспортери «С-53»³. О. Я. Погорельцев веде активну громадську роботу, багато раз обирався головою цехкому, членом парткому заводу і Жовтневого райкому партії. Тепер він член Харківського обкому КП України.

У Харківському міськкомі і райкомах партії м. Харкова більшість обраних становлять робітники з виробництва, керівники промислових підприємств, партійно-радянські і інженерно-технічні працівники, а в Куп'янському, Ізюмському і Лозівському міськкомах партії — робітники і колгоспники. Серед обраних до Куп'янського міськкому партії відзначається особливою виробничою і громадською активністю робітник-комуніст Д. А. Шипулін, який почав роботу в Куп'янському вагоноремонтному депо в 1929 році, де працює і зараз. Тут він пройшов трудовий шлях від слюсаря до машиніста-інструктора. Колектив колони, яку він очолює, завоював звання «Тепловозна колони імені XXII з'їзду КПРС». Тов. Шипулін нагороджений орденом «Знак Пошани», шістьма медалями і двічі удостоєний звання «Почесний залізничник», був делегатом XXII з'їзду партії. Маючи золоті руки робітника, Д. А. Шипулін

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. Держполітвидав УРСР, К., 1962, стор. 247—248.

² Архів Харківського обкому КП України. Стенографічний звіт XVII обласної партійної конференції.

³ Газета «Правда України», 27 листопада 1965 р.

широко, по-державному мислить, в його виступах і порадах завжди відчувається глибоке знання справи¹.

У сільських райкомах партії понад 50% обраних — колгоспники, спеціалісти сільського господарства і робітники радгоспів. $\frac{3}{4}$ членів сільських райкомів партії мають вищу, незакінчену вищу і середню освіту. Обрані до складу партійних комітетів колгоспники — це передові доярки, свинарки, працівники тваринництва, кращі механізатори, ланкові-буряководи. Вони не тільки передовики виробництва, а й активні громадські працівники. Наприклад, членами Валківського райкому партії в 1965 році обрано 57 комуністів, в тому числі 31 робітник і колгоспник. Серед обраних колгоспників найактивніші А. М. Золотаренко і Р. Г. Чумаченко.

Комуніст А. М. Золотаренко з 1946 по 1958 рік працював трактористом Валківської МТС, а з 1958 року — трактористом колгоспу «Більшовик». Наслідуючи приклад передових механізаторів країни, він очолив механізовану ланку вирощування цукрових буряків з мінімальними затратами. Його ланка в 1964 році виростила по 255 центнерів цукрових буряків з кожного гектара на площі 102 гектари. Собівартість одного центнера цукрових буряків — 82 копійки. В 1965 році ланка А. М. Золотаренка виростила урожай цукрових буряків на площі 110 га по 366 центнерів з кожного гектара, добившись собівартості одного центнера — 75 копійок. Тов. Золотаренко як член Валківського райкому партії веде активну громадську роботу, ділиться досвідом вирощування високих урожаїв цукрових буряків серед механізаторів району. В січні 1966 року він був нагороджений орденом Леніна. Йому присвоєно звання ударника комуністичної праці².

Членом Валківського райкому партії неодноразово обирається доярка Роза Григорівна Чумаченко — комуніст від первинної партійної організації Люботинської птахофабрики. Працюючи дояркою, вона спочатку обслуговувала 12 корів, потім 15, 25, 50, а з 1962 року — 100. Член партії з 1962 року, тов. Чумаченко рік у рік значно перевиконує свої соціалістичні зобов'язання. Так, в 1964 році вона брала зобов'язання від 100 корів надоїти 230 тонн молока, а надоїла 250. На 1965 рік Р. Г. Чумаченко взяла зобов'язання надоїти 270 тонн, а за десять місяців на честь 48-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції надоїла 301,5 тонни молока, або 3014 кг від кожної корови. При цьому вона добилась значного зниження собівартості продукції. У березні 1966 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Р. Г. Чумаченко бере активну участь у роботі бюро і пленуму районного комітету партії, часто виступає з цінними пропозиціями. За завданням райкому партії вона систематично подає допомогу первинній партійній організації птахофабрики, передає досвід доїння корів іншим тваринникам радгоспу і району³.

Велику роботу проводять і інші члени Валківського райкому партії. З їх ініціативи в цьому районі багато зроблено для поліпшення лук, природних сіножатей, пасовиськ, вжито заходів до підвищення врожаїв, збільшення посівної площі. Завдяки цим заходам у 1965 році одержано

¹ Поточний архів Куп'янського міськкому партії. Дані виробничої і громадської діяльності члена КППРС Д. А. Шипуліна.

² Поточний архів первинної партійної організації колгоспу «Більшовик» Валківського району. Матеріали виробничої і громадської діяльності члена КППРС А. М. Золотаренка.

³ Поточний архів первинної партійної організації Люботинської птахофабрики Валківського району. Матеріали громадської і виробничої діяльності члена КППРС Р. Г. Чумаченко.

105 408 центнерів зеленої маси, а в переводі на тваринницьку продукцію це значить, що район додатково виробив 1800 центнерів м'яса, або 12 000 центнерів молока¹.

З кожним роком зростає активність у Радах депутатів трудящих. Завжди в період виборів до Верховної Ради СРСР, УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих виборці з новою силою демонструють повагу до комуністів, одностайно віддають за них свої голоси. У березні 1962 року відбулися вибори до Верховної Ради СРСР, з Харківщини було обрано 10 депутатів, у тому числі 8 комуністів². Серед депутатів люди різного віку і професій, з різними біографіями, але повагу і славу всі вони завоювали наполегливою працею і безкорисливою громадською роботою.

Микола Єгорович Мірошніченко в 1932 р. почав свій трудовий шлях токарем на ХТЗ, 1946 р. прийнятий у члени КПРС. Кадровий робітник, він виховав великий загін молодих спеціалістів. За високі виробничі досягнення йому присвоєно звання кращого токаря міста Харкова. Одним з перших на заводі він став ударником комуністичної праці, нагороджений значком «Відмінник соціалістичного змагання». 18 березня 1962 року обраний депутатом Верховної Ради СРСР³.

Типовим представником активних трудівників села є Раїса Матвіївна Пилипенко, яка почала працювати з 1943 року. З 1946 р. вона беззмінно доярка колгоспу «Прогрес» Богодухівського району, бере участь у громадській роботі. Високі показники надоїв молока — це результат наполегливої праці і творчого застосування набутих знань у своїй роботі. Про те, як зросли трудові досягнення Р. М. Пилипенко, свідчать її виступи на XIII Харківській обласній партійній конференції. «Я 15 років працюю на тваринницькій фермі дояркою і з року в рік підвищую свої зобов'язання, — говорила т. Пилипенко. — Так, наприклад, в 1955 році я взяла зобов'язання надоїти по 5000 літрів молока від кожної корови, а надоїла по 5162 літри. В 1956 році зобов'язалася надоїти по 5500 кілограмів, а надоїла по 5577. В 1957 році взяла зобов'язання на честь 40-річчя Великого Жовтня надоїти по 5700 кілограмів, а надоїла, як видно з доповіді, на 1 січня 1958 року по 6298 кілограмів молока»⁴.

За високі надої молока Раїса Матвіївна Пилипенко 26 лютого 1958 року удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці, двічі — в 1958 і 1962 роках — обиралась депутатом Верховної Ради СРСР. Вона активний комуніст, неодноразово обиралась членом Богодухівського райкому партії і Харківського обкому КП України. В 1961 році вона прийняла групу корів (25) і надоїла від них 103,7 тонни молока. Зараз Раїса Пилипенко обслуговує 44 корови і одержала від них за десять місяців 1965 року 134,3 тонни молока.

Р. М. Пилипенко турбується не тільки про зростання своїх виробничих показників, вона постійно подає допомогу первинній парторганізації, правлінню колгоспу. В 1965 році колгосп «Прогрес» виростив урожай зернових по 24,2 цн з гектара, в тому числі озимої пшениці по 25 цн. Врожайність ячменю становила 27,8, проса — 33,4, гречки —

¹ Поточний архів Валківського райкому партії. Матеріали про поліпшення лук, природних сіножатей і пасовиськ.

² Поточний архів Харківського облвиконкому. Список депутатів Верховної Ради СРСР, обраних у Харківській області.

³ Поточний архів первинної парторганізації Харківського тракторного заводу. Матеріали виробничої і громадської діяльності члена КПРС М. Є. Мірошніченка.

⁴ Архів Харківського обкому партії, ф. 2, оп. 90, спр. 1, арк. 206.

19 і цукрових буряків — 316 цн з кожного гектара. План продажу продуктів тваринництва в 1965 році виконано: молока — на 100%, яєць — на 127,8%, м'яса — на 179%. Прибуток колгоспу досяг 550 тис. карбованців¹.

3 березня 1963 року відбулися вибори до Верховної Ради України. Серед 27 депутатів Верховної Ради Української РСР VI скликання, обраних у Харківській області, 19 комуністів — 70,3%².

Комуніст Олександр Володимирович Заславський з 1936 року почав працювати на ХЕМЗі. В 1947 році, повернувшись з Радянської Армії, знову прийшов в інструментальний цех рідного заводу, де працює і зараз. Він кращий слюсар-інструментальник міста Харкова, ініціатор особистих планів підвищення продуктивності праці, раціоналізатор, винахідник. Його бригада завоювала звання колективу комуністичної праці, а він за прикладом Валентини Гаганової перейшов на роботу в молодіжну відстаючу бригаду. Особистою справою він подає приклад молодим робітникам, передає їм свій багатий досвід. За високі показники й цій бригаді присвоєно звання колективу комуністичної праці імені XXII з'їзду КПРС. Газета «Труд» у листопаді 1965 року писала про нього: «Слава про Олександра Заславського сягнула далеко за межі Харкова. Тільки один Заславський щороку економить 5 тисяч карбованців»³.

Тов. Заславський наполегливо вчиться без відриву від виробництва, одержав диплом техника, але улюблену спеціальність слюсара-інструментальника не бажає міняти ні на які інші посади. О. В. Заславський веде велику громадську роботу. Він неодноразово обирався секретарем парторганізації інструментального цеху № 1, членом парткому заводу, Московського райкому і Харківського обкому партії. У березні 1963 року він удруге обраний депутатом Верховної Ради УРСР. 17 листопада 1965 р. за видатні заслуги в розвитку вітчизняної електротехнічної промисловості йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці⁴.

Член КПРС Ольга Кіндратівна Панасенко почала свій трудовий шлях у 1937 році. З 1941 року працює в сільському господарстві, а з 1955 — пташницею радгоспу імені Куйбишева Барвінківського району. В 1962 році одержала по 210 яєць від 4000 несучок. В 1965 році вона доглядала 5660 курей, одержавши за десять місяців 1965 року по 198 яєць на кожну несучку. До свята Великого Жовтня одержано на птахофермі понад мільйон яєць. У березні 1966 року їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В 1962 році О. К. Панасенко була прийнята до лав Комуністичної партії, обиралась депутатом Ізюмської районної Ради депутатів трудящих. 3 березня 1963 року вона обрана депутатом Верховної Ради УРСР і проводить велику депутатську роботу серед виборців свого округу⁵.

¹ Поточний архів первинної парторганізації колгоспу «Прогрес» Богодухівського району. Матеріали господарської діяльності колгоспу і характеристика на Р. М. Пилипенко.

² Поточний архів Харківського облвиконкому. Список депутатів Верховної Ради УРСР, обраних у виборчих округах області.

³ Газета «Труд», 21 листопада 1965 р.

⁴ Поточний архів партійного комітету Харківського електромеханічного заводу. Показники виробничої і громадської діяльності члена КПРС О. В. Заславського.

⁵ Поточний архів первинної парторганізації радгоспу імені Куйбишева Барвінківського району. Дані виробничої і громадської діяльності члена КПРС О. К. Панасенко.

У період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КППРС двічі відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих — 3 березня 1963 р. і 14 березня 1965 р. У Харківській області налічується зараз 435 Рад депутатів трудящих, до яких обрано 14 березня 1965 року 21 026 депутатів, в тому числі 10 446 комуністів (або майже 50% складу), робітників — 7256, колгоспників — 7432. Українці серед обраних депутатів становлять 16 759, росіяни 4065 чоловік. Серед депутатів 8667 жінок, 6366 нагороджених орденами й медалями, 63 Герої Радянського Союзу і Герої Соціалістичної Праці.

На виборах, які відбулися 14 березня 1965 року, до Харківської обласної Ради обрано 300 депутатів. Серед них 176 комуністів, 128 жінок, 110 робітників, 56 колгоспників. Навіть ці скупі статистичні дані багато про що говорять. Людей праці, творців матеріальних благ народ назвав першими кандидатами в депутати і одностайно віддав за них свої голоси. Серед обранців народу багато з цікавими, творчими біографіями. Їх прізвища з великою повагою називаються в колективах, де вони трудяться, портрети їх занесені на стенди передовиків виробництва, ударників комуністичної праці.

На заводі «Світло Шахтаря» всі знають члена КППРС з 1954 року Марію Павлівну Ткаченко. Народилася вона в 1926 році, шести років залишилася без батьків, виховувалася в дитячому будинку. В суворому 1943 році почалася її трудова діяльність, а з 1948 року і до цього часу вона працює фрезерувальницею на заводі «Світло Шахтаря». М. П. Ткаченко систематично виконує виробничі норми на 120—130%, вона ударниця комуністичної праці, активний громадський діяч. Її неодноразово обирали членом цехового партбюро, партійного комітету заводу, Жовтневого райкому партії. М. П. Ткаченко була делегатом ХХІ з'їзду КППРС. З 1950 року вона кілька разів обирається депутатом Харківської обласної Ради депутатів трудящих, де проводить велику роботу.

З 1937 року трудиться комуніст Григорій Гнатович Ткачов, з 1957 р. працює комбайнером колгоспу імені Дзержинського Куп'янського району. Він обирався до складу партійного бюро колгоспної парторганізації. В 1964 році комбайном РСМ-8 він скошив 160 га зернових і намолотив з 220 гектарів 4852 цн зерна. Потім пересів на комбайн «Херсонць» і зібрав з 112 гектарів кукурудзи по 35 цн зерна з кожного гектара. 14 березня 1965 року Григорій Гнатович обраний депутатом Харківської обласної Ради.

За останні роки значно активізувалась діяльність комуністів у профспілкових організаціях. На ХІІІ з'їзді профспілок СРСР від Харківської області до складу ВЦРПС обрано 5 чоловік, з них 4 комуністи: В. М. Глазков, А. Т. Замлелій, В. Д. Маркін — членами ВЦРПС і Я. Я. Горбик — кандидатом у члени ВЦРПС¹.

Член КППРС Володимир Михайлович Глазков 1944 року почав працювати кочегаром у паровозному депо імені С. М. Кірова станції Основа. Згодом став помічником машиніста, машиністом, а з вересня 1962 року — машиністом-інструктором. Він багато років водить великовагові поїзди. За 1962 рік доставив 68 таких поїздів і перевіз понад встановлену норму більше 32 тисяч тонн вантажів, зекономивши при цьому 120 тонн палива. В 1963 році він пересів на тепловоз і до цього часу є кращим, передовим машиністом. Без відриву від виробництва В. М. Глазков закінчив ве-

¹ ХІІІ з'їзд професійних спілок СРСР. Стенографічний звіт. Профвидав, 1964, стор. 622, 624, 627, 634.

чирню школу робітничої молоді і успішно навчається в Харківському інституті інженерів залізничного транспорту. Він активний громадський працівник, обирався депутатом Верховної Ради Української РСР, членом Червонозаводського райкому партії м. Харкова, до складу Дорпрофспілки залізниці і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту. В 1959 році йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. На з'їзді профспілок СРСР, який відбувся 28 жовтня — 2 листопада 1963 року, комуніст В. М. Глазков був обраний членом ВЦРПС¹.

З'їзд профспілок України, який відбувся 10—12 жовтня 1963 року, обрав Українську Раду профспілок. Серед обраних 10 харків'ян, в тому числі 6 комуністів. До складу Української Ради профспілок за активну виробничу і громадську діяльність обрана М. Ф. Ягодкіна. В 1944 році 17-річною дівчиною прийшла вона в будівельний трест «Промбуд-2». З 1961 року бригада Ягодкіної працює в УНР-446. Бригада складається з семи чоловік, в тому числі шість сестер. Всі члени бригади мають декілька професій (штукатури-маляри, укладальниці метлахських і мозаїчних плиток) і тому ніколи не простояють. Член КПРС М. Ф. Ягодкіна разом із своєю бригадою працює швидко й акуратно, бережно ставиться до будівельних матеріалів. У бригаді добре організована праця, бригада поділена на ланки, кожна ланка виконує певну роботу. Тут успішно застосовують малу механізацію і прилади: фарбопульти, малярні валики, пістолети для масляного фарбування та ін. Все це підвищує продуктивність і поліпшує якість роботи. Бригада щомісячно виконує завдання на 124—126%. Дружному і працювотому колективові присвоєно звання бригади комуністичної праці, а Марії Ягодкіній — звання «Заслужений будівельник УРСР», вона нагороджена значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР». Тов. Ягодкіна часто виступає на зборах і виробничих нарадах, вносить пропозиції про поліпшення роботи. Як член сприяння народному контролю вона веде боротьбу за економне витрачання будівельних матеріалів і якість оздоблювальних робіт. Недавно в її бригаду для навчання направлено 7 дівчат. Молоді трудівниці дружно взялись за справу. До них ставилися уважно, і під керівництвом такого досвідченого бригадира, як М. Ф. Ягодкіна, дівчата стараяться швидше опанувати професією будівельника².

9 вересня 1965 року відбулась VIII міжспілкова конференція профспілок Харківської області. В обраний облпрофраді переважна більшість з вищою і середньою освітою, понад половину складу становлять комуністи, серед них багато жінок і робітників від верстата. Взяти, наприклад, комуніста Єгора Захаровича Латишева, який працює слюсарем електромеханічного заводу. Три роки тому він вніс пропозицію підвищити норми на виготовленні індукційних котушок на 15%. Результати перевищили сподівання.

Обласна газета «Красное знамя», підбиваючи підсумки цього почину, в жовтні 1965 року писала: «Зараз у Єгора Латишева 1200 послідовників. Із них 870 чоловік, як і сам ініціатор, за останні роки тричі переглядали свої норми з метою їх збільшення».

Тільки за десять місяців «ефект» Латишева — так цей почин називають економісти — дозволив зекономити заводові 89 518 нормогодин³.

¹ Поточний архів Червонозаводського райкому партії. Матеріали виробничої і громадської діяльності члена КПРС В. М. Глазкова.

² Поточний архів первинної партійної організації УНР-446. Матеріали виробничої і громадської діяльності члена КПРС М. Ф. Ягодкіної.

³ Газета «Красное знамя», 19 жовтня 1965 р.

Сам Є. З. Латишев за семирічку виконав 22 річні норми. І зроблено це завдяки вдосконаленню технології, умілій організації праці і широкому освоєнню суміжних професій. Тут за чотири роки на 45% знизилась трудомісткість виробів. Незважаючи на постійне зростання норм і зниження розцінок на виготовлення виробів, зарплата слюсарів підвищується. Комуніст Латишев завжди в пошуках, до своєї роботи ставиться творчо і знаходить нові методи і прийоми обробки деталей. Після вересневого Пленуму ЦК КПРС він запропонував взяти під робітничий контроль виконання кооперативних поставок на заводі. З 1963 р. Є. З. Латишев обирався членом Харківської обласної Ради профспілок і веде активну профспілкову роботу. На XIII з'їзді професійних спілок СРСР голова ВЦРПС В. В. Гришин у звітній доповіді сказав:

«Чудова плеяда майстрів, ударників комуністичної праці виросла в машинобудуванні. Токар заводу «Красное Сормово» т. Годяев, слюсар-складальник Харківського електромеханічного заводу т. Латишев; токар Уралвагонзаводу т. Ляпцев з початку семирічки виконали по 14 річних норм¹.

У вересні 1965 року членом Харківської облпрофради обрана комуністка Валентина Григорівна Долинська — агроном колгоспу імені Жданова Сахновщинського району. Багато разів вона обиралась секретарем парторганізації цього ж колгоспу. За десять років у колгоспі імені Жданова середній врожай зернових становив 23 цн, а цукрових буряків — 235 цн з кожного гектара. Розроблено конкретні агротехнічні заходи, що дадуть можливість в 1970 році вирощувати зернових по 30 цн, а цукрових буряків — по 300 цн з кожного гектара. Багато зроблено для того, щоб знизити затрати на одиницю продукції. Собівартість всієї продукції за десять років тут знижено на 50%. В 1964 році затрати на виробництво одного центнера цукрових буряків становили 34 хвилини замість 154 хвилини, як було чотири роки тому².

Комуністів багато і в інших виборчих профспілкових органах. Так, серед 168 обраних членів президії обкомів профспілок 134 комуністи, або 79,1%. Із 896 членів пленумів профспілок 558 членів і кандидатів партії (62,2%), а серед 279 кандидатів в члени пленумів — 164 комуністи (або 58,7% усіх обраних). По багатьох обкомах профспілок комуністів обрано ще більше, ніж в цілому по області.

Особливо це стосується обкомів профспілок працівників машинобудування, зв'язку, автотранспорту і шосейних шляхів, працівників будівництва і промбудматеріалів, працівників освіти, вищих шкіл і наукових установ, працівників текстильної і легкої промисловості. Однак названі цифри ще не розкривають повної картини. Слід відзначити, що комуністи, обрані до профспілкових органів, — це кращі виробничники, активні громадські працівники, багато з них — ударники комуністичної праці.

В 1965 році член КПРС з 1943 року І. М. Батирев обраний до складу пленуму і членом президії обкому профспілки працівників машинобудування. З 1961 року він працює балансувальником на заводі кондиціонерів, за високі виробничі показники неодноразово нагороджувався по-

¹ XIII з'їзд професійних спілок СРСР. Стенографічний звіт. Профвидав, 1964, стор. 28.

² Поточний архів первинної парторганізації колгоспу імені Жданова Сахновщинського району. Матеріали про виробничу і громадську роботу члена КПРС В. Г. Долинської.

чесними грамотами. В 1962 році І. М. Батиреву присвоєно звання ударника комуністичної праці. Активний профспілковий працівник, він у 1962 році обирався членом цехового комітету профспілки, а потім головою цехкому. В 1965 році колектив цеху установок знову обрав т. Батирева головою цехового комітету профспілки. Він завжди серед робітників, знає їх запити і потреби. Тому й виступи його на засіданнях президії обкому профспілки, членом якої він обраний, завжди ділові з конкретними пропозиціями¹.

Комуністка О. М. Сало в 1965 році обрана членом обкому профспілки працівників сільського господарства і заготівель. Олена Михайлівна з 1955 року працює телятницею радгоспу «Червоний Велетень» Зміївського району. Щороку перевиконує свої соціалістичні зобов'язання. В 1964 році вона добилась середньодобового приросту по своїй групі телят 987 грамів, а в 1965 році — по 1051 граму. Її ім'я занесено в книгу і на Дошку пошани, вона нагороджувалась грошовими преміями, почесними грамотами і значком «Відмінник змагання»². Найбільше комуністів працює в низових ланках профспілок. Вибори фабрично-заводських і місцевих комітетів на Харківщині в 1965 році показали, що з 37 386 обраних членів ФЗМК 10 839 комуністів, в тому числі 2887 членів і кандидатів партії обрано головами профспілкових комітетів. На 1 січня 1962 року членами ФЗМК було 9646 комуністів, а головами профкомів — 2248. Таким чином, через три роки кількість комуністів, обраних членами ФЗМК, збільшилась на 1193 чоловіка, а головами профспілкових комітетів — на 639 чоловік. На 1 січня 1965 року членами ФЗМК в сільському господарстві області було обрано 2451 комуніста, на Південній залізниці — 1728, у профспілці працівників освіти, вищих шкіл і наукових установ — 1117, будівництва і промбудматеріалів — 682, держустанов — 678 комуністів. У ряді профспілок більшість обраних голів ФЗМК — комуністи. Так, у машинобудуванні з 55 голів профкомів 50 комуністів, в електропромисловості відповідно — 79 і 75, у будівництві — 227 і 186, у Дорпрофсожі — 748 і 458, в сільському господарстві 889 і 607. Треба також відзначити високу активність жінок у комітетах профспілок. У 1965 році 17 643 жінки обрано членами ФЗМК, 8730 — до ревізійних комісій і 1029 — профорганізаторами. Тільки головами фабрично-заводських комітетів обрано 2337 жінок, або 41,7%. Серед них багато комуністів. Вони очолюють профспілкові комітети великих промислових підприємств і успішно справляються з своїми обов'язками³.

Тисячі профспілкових працівників — комуністи. Кожний з них пройшов школу виховання у первинній партійній організації і активна робота у профспілкових організаціях — це партійне доручення. Результати діяльності профспілкових організацій великі. Ось приклади, які підтверджують сказане. На Харківщині, як і по всій країні, соціалістичне змагання доповнилось змаганням за комуністичну працю. Працюють магазини без продавців, трамваї і тролейбуси без кондукторів, на ряді заводів і фабрик робітникам і службовцям видається зарплата без касира. Все це елементи нового, які міцно входять у побут людей і з часом

¹ Поточний архів обкому профспілки працівників машинобудування. Документи і матеріали про виробничу і громадську діяльність І. М. Батирева.

² Поточний архів парторганізації колгоспу «Червоний Велетень» Зміївського району. Дані про виробничу і профспілкову роботу члена КПРС О. М. Сало.

³ Поточний архів Харківської обласної Ради профспілок. Звітні дані про вибори ФЗМК за станом на 1 січня 1962 року і 19 січня 1965 року.

будуть звичайним явищем комуністичного суспільства. Широкого розмаху набуло змагання. 550 тисяч, або кожний другий робітник і службовець, бере участь у русі за комуністичну працю. За звання колективу комуністичної праці борються 1000 підприємств, близько 8000 цехів і відділів, 32 000 бригад. До 1 вересня 1965 року здобули це високе звання 15 підприємств, 2200 цехів і відділів, 12 700 бригад. Звання ударника комуністичної праці присвоєно більш ніж 100 тисячам робітників, ІТП і службовців.

Тільки за 1964—1965 роки впроваджено у виробництво понад 84 тис. раціоналізаторських пропозицій і 367 винаходів, завдяки чому зекономлено понад 65 млн. карбованців; 93 новатори Харківської області нагороджені золотими, срібними і бронзовими медалями Всесоюзної виставки досягнень народного господарства СРСР¹.

Велику роль у розвитку виробничої і громадської активності комуністів відіграли первинні партійні організації. Тут кожний комуніст формується і розвивається як активний боець партії. Ця активність особливо посилилась після жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС.

Комуністи Харківщини, як і всієї країни, натхненні рішеннями ХХІІІ з'їзду КПРС, сповнені рішучості і надалі добиватися успіхів у виробництві і громадській роботі, зміцнювати первинні партійні організації, вносити гідний вклад у побудову матеріально-технічної бази комунізму.

¹ Поточний архів Харківської облпрофради. Звітна доповідь VIII міжспілкової профконференції 9 вересня 1965 року.

З М І С Т

I. Питання Жовтневої революції, Громадянської війни і соціалістичного будівництва на Україні

	Стор.
П. І. Гарчев. Діяльність червоногвардійських штабів і боротьба Червоної гвардії з контрреволюцією на Україні в період підготовки збройного повстання	3
В. Є. Тичина. До історії створення першої Української повстанської дивізії	11
Р. Д. Лях. Радянські господарства Донеччини в 1920—1922 роках	20
В. М. Довгопол. Участь робітничого класу України в перевиборах Рад у 1926—1927 роках	26
В. М. Барак. Участь робітників України у підготовці і проведенні весняної півночної кампанії 1929 року	35
В. Г. Лисенко. З історії співдружності робітників України з робітниками братніх республік у боротьбі за побудову фундаменту соціалістичної економіки	43
В. І. Бутенко. Деякі риси колгоспного будівництва на Україні в 1928—1929 роках	49

II. Питання нової історії

Ю. Г. Литвиненко. Страйкова боротьба робітників Індії в 1927—1929 роках	54
Є. П. Пугач. Антинародна діяльність католицького кліру в Словаччині в 1945—1948 роках	58
В. В. Сухарев. Робітничий клас Чехословаччини в лютневих подіях 1948 року	66

III. Питання історії стародавнього світу і археології

Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи	73
А. А. Моруженко. До питання про господарські споруди скіфської епохи	83
В. К. Міхеєв. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури	91
В. І. Кадеєв, Л. О. Солнцев, Л. Д. Фомін. Технологія виготовлення «бронзових» прикрас з могильника II—IV ст. н. е. біля радгоспу «Севастопольський»	99
В. О. Устинова. З історії Боспору у другій половині I ст. до н. е.	106

IV. Питання історіографії

А. Д. Колчин. Деякі питання історії громадянської війни у працях В. І. Леніна	112
Е. С. Острась. Питання про розвиток дрібнотоварного виробництва на Лівобережній Україні в радянській історіографії (кінець XVIII в. — перша половина XIX в.)	117
О. Ф. Скакун. Висвітлення історії селянських рухів XVIII ст. на Україні в працях О. Я. Єфіменко	123
М. І. Турівненко. Розробка болгарськими і радянськими істориками проблем народного повстання 9 вересня 1944 року і визволення Болгарії Радянською Армією	130

Л. П. Калущька, Г. В. Фрізман. З історії української радянської медієвістики (М. М. Пакуль)	143
В. С. Шиловцева. Російські революційні демократи про кризу і падіння Римської республіки	156
Г. К. Морозов. Поєднання активної виробничої і громадської діяльності — важлива відмінна особливість комуністів	164

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Историческая серия

Выпуск I

(На украинском языке)

Редактор *А. М. Дунай*
Техредактор *Л. Т. Момот*
Коректор *Є. В. Павловський*.

Здано до набору 21/X 1966 р. Підписано до друку 31/XII 1966 р. БЦ 41705.
Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 11 фіз. друк. арк., 15,4 умовн. друк. арк., 14,5 обл.-вид. арк.
Заказ 3705. Тираж 500. Ціна 87 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків, Університетська, 16.